

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгепээн

№ 77 (16850)

2004 чылдың
май 25,
вторник

Номерни парлагжае
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Дүүн ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Москваже ажылчын командировкаже аътанышкан. Май 26-да, среда хүнүнде, РФ-тиң Федералдыг Хуралына РФ-тиң Президентизиниң чыл санында кылып Айыгталын дыңнаарына ол киржир.

Шериг-оол Ооржак Владимир Путин-биле база ужуражыр. Ужуражышкына «Россияның составына Тываның бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң

МОСКВАЖЕ АЪТТАНЫПКАН

август 8-те № 929 Чарлыын күүседип турарының дугайында база өске-даа айтырылганы чугаалажыр. Бо ужуражышкының үезинде ТР-ниң Чазак Даргазы 2004 чылдың сентябрь 10-да болур юбилейлер байырлалдарынче чалалганы Россияның Президентизинге дамчыдып бээр.

Июнь 1-де Тываның Премьери Россия Федерация-

зының Президентизи Владимир Путинниң даргалаашкыны-биле Кремльдиң Улуг ордузунуң Александров залына эртер РФ-тиң Күрүне Чөвүлелиниң хуралының ажылына киржир. Ук хуралга Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының Федералдыг болгаш девискээр органнарының боттук хөделишкиннерин сайзыраңгайжыдар айтырыгны чугаалажыр.

Федералдыг оргкомитет – Тывада

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ УЛУГ ИДИГ

Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эрттирер федералдыг организастыг комитеттин үнүшкүнүг хуралы май 21-ге ТР-ниң Чазаның чаартыр эге кылган, чараш, улуг хуралдаар залына болуп эрткен.

РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды, юбилейлерни белеткээр болгаш эрттирер оргкомитеттин даргазы **А.В. Гордеев** хуралды ажыткан. Хуралдын киржикчилерин Алексей Васильевич таныштырган. Оргкомитеттин кежигүннери ТР-ниң Чазак Даргазы **Ш.Д. Ооржак**, Тывадан РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери **Л.Б. Нарусова**, **С.В. Пугачев**, Күрүне Думазының депутады **Ч.Ч.Д. Ондар**, РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының департамент удуртукчузу **Ф.И. Павлушенко**, Москвада Тыва Республиканың доктамал төлээлекчизи **О.О. Чөлбөней**, Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң бири орадакчызы **А.Я. Шербинин**, Москва Чазаның комитет даргазының орадакчызы **В.И. Замуруев**, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының удуртукчуларының орадакчылары болгаш харыс-салгалыг ажылдакчылары киришкен. Республиканың оргкомитетиниң кежигүннери, Улуг Хуралдың ийи палатаның удуртукчулары, ТР-ниң Чазак кежигүннери, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, журналистер болгаш өскелер-даа хуралга олурушканнар.

Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылына болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылына турсааткан байырлалдарны федералдыг деңгелге эрттирер дугайында РФ-тиң Президентизи В.В. Путин Чарлыкка ат салган, ынангаш бо байырлалдарны политиктиг улуг ужурашканы болуп турарына А.В. Гордеев чугаазына демдеглээн. Байырлалдарны бедик деңгелге эрттирери-биле белеткелдерни кончуг хынамчалыг, бодамчалыг, харыс-салгалыг чорудуп турар. Чүге дээрже республиканың бурунгаар хөг-

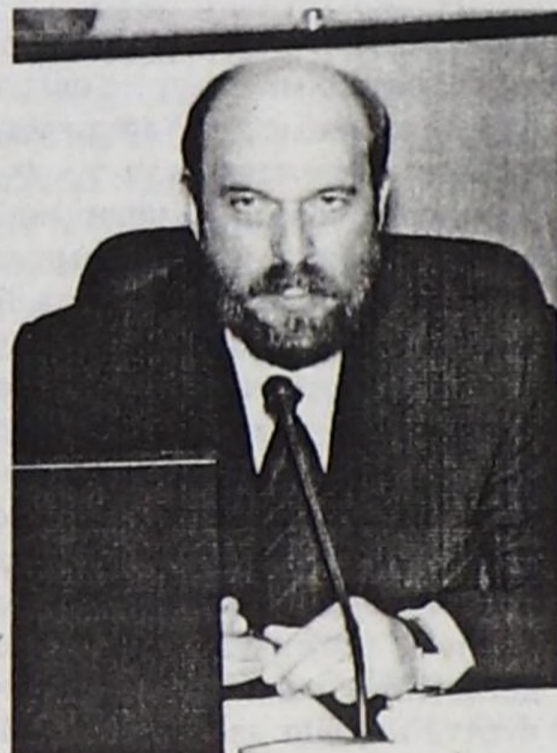
Федералдыг оргкомитеттин хуралы.

А.В. Гордеев биле Ш.Д. Ооржак.

Л.Б. Нарусова.

С.В. Пугачев.

жүлдөзине ол улуг салдарны чедирер. Байырлалдарга чедир чүгле үш ай арткан. Бо кыска үениң дургузунда айыткан хемчеглерни күүседир дээш оларны харылаар организациялар, удуртукчулар юбилейлерге төлөтпег ужуражыры-биле шалыпчы, ээ-харыс-салгалыг ажылдаарын, акша-көпөөк-биле хандырылганы бичии-даа саадтапзын Алексей Васильевич онза чугулап айыткан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка сөстү ол берген. Тыва Республиканың Россияның составына эки тура-биле каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның үндөзлеттинип тургустунганының 90 чылының байырлалдарын федералдыг деңгелге байырлаар дугайында Чарлыкка ат салганы дээш РФ-тиң Президентизи В.В. Путинге Тыва Республиканың Чазаның оргкомитеттин мурнундан сагыш-сеткилдин ханызындан өөрүп четтиргенин Шериг-оол Дизижикивич илереткен. Тывадан сенаторлар Л.Б. Нарусова, С.В. Пугачев мону

шиитпирлээрине биче эвес рольду ойнаан, оларга өөрүп четтиргенин база илереткен. РФ-тиң Чазанга, республикада ажыл-албанының аайы-биле чедип келген Алексей Васильевичке өөрүп четтиргенин база ол чугаазына илереткен. Россияның аграр секторун хөгжүдөр херекке Алексей Васильевич — улуг үлүүн кириген кижилерниң бирээзи. Май 20-де В.В. Путинниң Чарлы-биле бола албан-дужаалга база катап томуйлаткан, ынангаш аңаа изиг байыры ол чедиргеш, ажылына чедишкиннерни күзөөн.

Юбилейлерге белеткел ажылдары канчаар чоруп турарына Чазак Даргазы доктааган. Тывада байырлалдарны белеткээр болгаш эрттирер ажылдарны чорудар он алды ажылчын бөлүктү тургускан. Олар улуг хемчээлдиг ажылдарны кылып турар. 60 чыл бурунгаар Тываның хей националдыг чону бодунуң политика талазы-биле бышкан чоруун көргүзүп, Россияның составына эки тура-биле кат-

тышкан. Байырлалдарны федералдыг деңгелге демдеглээр дугайында В.Путинниң Чарлының политиктиг ужурашканы республиканың чурттакчы чонунга тайылбырлаанын ол дыңнаткан. Сөөлгү чылдарда Тываның социал экономиказы бурунгаар хөгжээнин чугаазына ол айыткан. Чурттакчы чонун амыдыралының деңгели бедээн, орулгазы өскөн. Аар кем-херек үлгедишкиннери чавырлып турар. Россияның күрүне кызыгаарының тыва-моол участогунда байдал чүгээртээн, тыва-моол улустарының аразына найырлалчы харылзаалар калбарып орат. «XX чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп номну үндүрген болгаш өске-даа ажылдарны ТР-ниң Чазак кылып турарына чугаазының түңгелинде Чазак Даргазы демдеглээн.

Тываның Россияга каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эрттирер талазы-биле кол-кол хемчеглерни канчаар күүсеттинип турарының дугайында ТР-ниң Чазак Даргазының бири орадакчызы А.В. Брокерт федералдыг оргкомитеттин кежигүннеринге таныштырган. Байырлалдарга белеткелдер республикада шалыпкын, хынамчалыг чоруп турарын ол чугаалааш, планда кирген 81 кол хемчеглерниң чедизи күүсеттингенин, чеден үжүн күүседир дээш ажылдап турарын, бирээзи күүсеттинмээнин дыңнаткан. Байырлалдарга бүгү талазы-биле белеткелдиг ужуражыр дээш ТР-ниң Чазак, организастыг комитет хүн бүрү биче эвес ажыл-херекти кылып турарын ол тайылбырлааш, республиканың социал экономиказының хөгжүлдөзүн чыылганнарга таныштырган.

Федералдыг оргкомитеттин

кежигүнү, сенатор Л.Б. Нарусова сөс алгаш, байырлалдарга эки белеткенири кончуг чугулазын айыткан. Чүге дээрже ол бурунгаар хөгжүлдени дүргедедиринге улуг салдарын чедирерин чугаалаан. Ылангыя Тывага юбилейлерни эрттирер дугайында В.Путинниң Чарлы кончуг ужурашканы. Ону ажыглап, орта даянып алгаш, республика бодунуң орулгазын көвүдөдир, социал экономиказын хөгжүдөр дээштиг хемчеглерни алыр. Тываны сайзыраңгай девискээрлерге чедир хөгжүдөр бүгү аргалар, курлавырларның барын сенатор айыткан.

Юбилейлер эрте бээр, республиканың бурунгаар хөгжүлдөзүнүн айтырылганынче кол кичээнгени салырын Людмила Борисовна чугаалаан. Тываның моон сонгаар сайзыралына рольду ойнаар демир-орук тудар дугайында айтырыг шиитпирлеттингенин ол дыңнаткан. Ол улуг чарыгдалдыг, хей чылдарда чорудар ажыл болуп, Тывага туризмни сайзырадырынче кичээнгени сенатор салган. Аэровокзал, гостиница бо чылын ажыглап кирер, олар бо хемчегни боттандыраарына идигни бээр. Тыва — сурагыл төөгү-культура турсакаалдарының чурту. Чоокта чаа Эрмитажка «Аржаан-2» базырыктан тывылган үнелиг турсакаалдарың делгелгези болган. Тывадан тывылган ковар дериг-херекселдерни Эрмитажтын тускай этемниглери Египеттин пирамидаларындан артык үнелиг деп санаан. Ол үнелиг эдилелдерни Американың, Германияның, Англияның музейлери делгеп көргүзери билеп турар. Ындыг ажылды организастаарга өртөк-үнези эвээш эвес, оон республика дыка хей орулганы кирип ап болурун Людмила Борисовна чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ УЛУГ ИДИГ

(Төңүзү. Эгези I-ги арында).

Социал адырның айтырыгларын шийтпирлээринче Тывада улуг кичээнгейни салып турарын федералдыг оргкомитеттин кежигүнү, Тывадан сенатор С.В. Пугачев саналыга эки деп демдеглээн. Ооң-биле чергелештир республиканың экономиказын хөгжүдөргө улуг ужурудузаныг бүдүрүлгелерни тударынче кол кичээнгейни ол угландырган. Москвада «Межпромбанк» ниитилели Тываның эки шынарлыг кокстаар хөмүрдажын шингээдип алыры-биле чугула төлевилелди ажилдап кылып турарын ол чогумчалыг болурун Сергей Викторович дыңнаткан. Бо төлевилелди боттандырырынга сонургалдыглар хөй, ылаңгыя анаа Магнитогорск комбинат хамааржыр. РФ-тин Экономика яамызынга июнь айда бо төлевилелдин дугайында чугаалажыр, ол чогумчалыг шийтпирлеттинер болза, Тываның хөмүрдажын казып тывар, Саян артынче сөөртүр хемчеглерни алырын сенатор чугаалаан.

РФ-тин Саң-хөө яамызының Сонгу чүк талазы-биле килдизиниң начальниги С.А. Карчевская, РФ-тин Өөредилге болгаш эртем яамызының департамент начальниги А.Г. Кабанов, РФ-тин Көдээ ажил-агый яамызының департамент удуртукчузу Ф.И. Павлусенко, РФ-тин Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.-Д. Ондар, Красноярск демир-орунун начальниги В.Н. Суприн хуралга санал бергеннер.

Федералдыг оргкомитеттин хуралы протокол шийтпирин хүлээп алган. Ында юбилейлерге белеткелди чорударына Тываның Чазаанга кандыг деткимчени, дузаны көргүзерин бижээ. Ооң-биле чергелештир протоколда байырлалдарга белеткелди четпес чорудуп турар федералдыг яамыларның ведомстволарның аттарын кириген, четпестерни дүрген эдерин айткан.

Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлалдарын белеткээр болгаш эрттирер федералдыг оргкомитеттин даргазы А.В. Гордеев хуралдың түңнелин үндүргөн. «Хөй катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргөни дээр» деп улустуң мерген чугаазында ылаңгыя сөгтээни ол айткан, Тывага келгеш, чүү кылдынып, байырлалдарга кайы хире белеткенип турарын кара-биле бүзүрөп көргөни чугаалаан. Республиканың социал-экономика хөгжүлдесинде бурунгаар шимчээшкени барын, кылдынып турар чүүлдер эвээш эвезин демдеглээн. Байырлалдарга белеткел шалыпкын чоруп турарын магадан, ону туду-жуларның тура-соруктуг ажилдап турарындан көргөн. Ниитизи-биле республикада байырлалдарга белеткел чогуур денелде чоруп турарын Алексей Васильевич айткан, чамдык чедир кылдынып, шийтпирлеттинейн турар айтырыгларны айткан хуусаа иштинде кылыр дээш ажилдаарынче хуралдың киржикчилерин кыйгырган. Тыва Республиканың Чазаанга, ооң

Даргазы Ш.Д. Ооржакка федералдыг оргкомитеттин кежигүн-нерин эки уткуп хүлээп алганы дээш база хуралды эрттиреринге таарымчалыг байдалды тургусканы дээш өөрүп четтиргени ол илереткен. Хуралдың киржикчилеринге чедишкенин ажил-ишти, быжыг кадыкшылды күзээн. Федералдыг оргкомитеттин ээлчеглиг хуралы август эгезинде Москвага, ооң соонда байырлалдар бүдүзүндө Кызылга болурун А.В. Гордеев дыңнаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АГРОУЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИНГЕ УЖУРАЖЫЛГА

Россия Федерациязының көдээ ажил-агый сайыды Алексей Гордеев Тывага ажилчын чоруунуң ийи дугаар хүнүнде республиканың агроулетпүр

ТР-иниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржакка Алдын медальды сайыттын тыпсып турары.

комплексиниң ажилчыннары-биле ужуражылга эрттирген. Анаа бүгү кожуннарның чагыргаларының даргалары, көдээ ажил-агый эргелдериниң начальниктери болгаш адырның чамдык мурнакчылары киришкен.

Ужуражылганы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак ажиткаш, Алексей Гордеевке көдээ ажил-агый адырының ажилдакчыларының өмүнээзинден сайыт эрге-дужаалга Тывага кээр мурнунда катап томуйлатканы-биле байыр чедирген. Федералдыг сайыт харыы сөс алгаш, өөрүп четтиргени илереткеш, катап томуйлаашкын алган соонда ооң бир дугаар сургакчылаашкыны Тывага болганын онзалап демдеглээн.

Федералдыг сайытты республиканың агроулетпүрүнүң бөгүнгү байдалы-биле Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыды Николай Алдачи таныштырган. Ол чүнүң-даа мурнунда Алексей Васильевичке республиканың агроулетпүрүн доктаамал деткип чоруурунга өөрүп четтиргени илереткен (чижээ-лээрге, эрткен чылын бүгү-россияның агроулетпүр адырынга чүгле 66 миллион рубльди дотация кылдыр үлээн, ооң 22 миллионун Тыва алган). Николай Алдачи бодунуң дыңнадынга республиканың агроулетпүрүндө сөөлгү чылдарда кандыг чаартылгалар болганын дыңнаткан. Ооң чугаазы-биле алырга, бо хүннерде республикада 13 коллективтиг, 800 арат болгаш тараачын ажил-агыйлар, 52 кооператив, күрүвениң 22,

РФ-тин көдээ ажил-агый сайыды Алексей Гордеев, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак, сенаторлар Людмила Нарусова болгаш Сергей Пугачев оларның Кызылдың тудуг объектилеринде чоруп турганы.

«Көдээ ажил-агыйга ачы-хавыязы дээш» деп медаль-биле Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчат шаңнаткан.

муниципалитеттин база-ла ол хире унитарлыг бүдүрүлгелери бар. Көдээ ажил-агый адырында 52 муң кижиге ажилдап турар. Чоннуң хуу ажил-агыйларында ниити бода малдың баш санының 82 хуузу, шээр малдың барык 67 хуузу, хаваннарның 85 хуузу болгаш аъттарның 75 хуузу хаара туттунган.

Чер реформазына хамаарыштыр чугаалап тургаш, бо хүннерде республикада 40 муң хамааты черни бүгү назынында эдилээр эргени алганын демдеглээн. Чаартылга үезинде бүгү чуртта ышкаш частырыгларны оюп эртпээни база чугаалаан. Ооң түңнелинде он-он совхозтар, сүт-бараан фермалары болгаш машина-трактор парктары сандарап хоозураан.

Николай Бугалдырович республиканың көдээ ишчилери рынокка чаңгып эгелээни демдеглээн. Тывада үлегерлиг көдээ ажил-агыйлар барын айткан. Техника чээлизиниң лизинг хевиринге доктаап тургаш, Алексей Гордеевтин дузазы-биле алган техниканың хуусаазын ам-даа 7-10 чыл уздыптар боор дээрзинге идегелин илереткен. Чоннуң «Гордеевтин» дижитр апарганы «Суурларның социал хөгжүлдеси» деп программаның республикада багай эвес ботанып турарын демдеглээн.

Сайыт илеткелиниң төңчүзүнде республиканың агроулетпүрүнүң чамдык айтырыгларына, чижээлээрге, ногаа аймааның үрезиннери-биле хандырылгасынга, машина-трактор паргыны чаартырынга болгаш көдээ ажил-агый продукцияларын болбаазырадырынга док-

таап, оларны шийтпирлээринге дузалаарын дилээн.

Ужуражылгага Би-Хем кожунунуң чагырыкчызы Валерий Гончаров, РФ-тин көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунуң Сибирь салбырының Тывада институтунуң директорунуң оралакчызы Юрий Злыгостев болгаш Эрзин кожунунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Борбак-оол Балчыр сөс ап чүве чугаалааннар.

Ажил-агыйжы ужуражылганы хаап тургаш, РФ-тин көдээ ажил-агый сайыды Алексей Гордеев адырның мурнакчыларына күрүне шаңналдарын тывыскаан. Путиниң Чарлын езугаар «Көдээ ажил-агыйга ачы-хавыязы дээш» деп медаль-биле Кур-Чер суурда хуу ажил-агыйлыг арат, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчат, эртем ажилдакчызы Юрий Злыгостев, яамының Алдын медалы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак, Мөңгүн медаль-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненко дээш, өскелер-даа шаңнаткан. Бистиң журналист эживис, «Шын» солунуң көдээ ажил-агый килдизиниң редактору Чимисмаа Монгуш РФ-тин Көдээ ажил-агый яамызының Хүндүлүг бижи-биле шаңнаткан.

Алексей Гордеев ужуражылга соонда Би-Хем кожунга барып, «Кызыл тараачын» коллективтиг ажил-агыйның 2 дугаар хову-трактор бригадасынга ажил-агыйы-биле танышкан.

Юрий ДАРБАА.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

Үер

БАЙДАЛ — ХАЙГААРАЛДА

Сөөлгү хүннерде Улуг-Хемнин суу улгаткаш, орукчуларга дүвүренчиг байдалды тургузуп турар. Кызыл-Сарыг-Сеп аразында автооруктуң 21-23 километрлеринде суг орукту ажып келген болгаш орук харылзаазы үзүлгөн. Автооруктуң ол кезээнде орук демдээн салган болгаш орукчулар доктаамал хайгааралды тудуп турар.

Ээрбек-Баян-Кол аразында автооруктуң 23-кү километринде ийи кезек черде 20 метр орукту суг алган. Ынчалза-даа аргыжылга үзүлбээн, дүн-хүн чок дежурныйлаашкыны тургускан. Кончуг нарын байдал Кызыл-Мажалык-Кара-Хөл аразында автоорукта тургустунган. Ол оруктуң 73, 75 километрлеринде көвүрүглерин кыры-биле суг агып чыдар. Аргыжылганың автооруу үзүлгөн.

Хандагайты-Мугур-Аксы аразында автооруктуң 131 километринде Каргы хем бодунуң эриин ашкаш, орукту чууй шаап чыдар. Калбаа ийи метр хире автоорук камгалап алдынган. Ында орукчулар доктаамал ажилдап турар. Аргыжылга амдызында үзүлбээн.

Абазаның орук-септелгетудуг эргелелиниң дамчытканы-биле алырга, Абакан хем эн үстүкү хемчээлинге чедир көдүрлүп келген. Аргыжылганың автооруунга улуг айыыл тургустунмайн турар. Ынчалза-даа орукчулар бүгү техниканы белең байдалга тургускан.

Кызыл-Ак-Довурак аразында автоорукта байдал чүгээр. Чадаана - Хандагайты аразында Аныяк-Хөндөргейниң суу дажааш, нарын байдалды тургузуп турган, апрель 21-ниң байдалы-биле алырга, суг чавызап бадып эгелээн. Чадаана хем амдызында бодунуң хемчээлинде. Бо оруктуң Шагаан-Арыг участогунда нарын байдал тургустунуп турар. Суг чаңгыс дүне 15 сантиметр чедир көдүрлүп орат. Эйлиг-Хемнин паромунуң Шагаан-Арыг талазындан 800 метр черни суг апарган. Паром ажилдавайн турар.

Сугнуң улгатканы-биле Кызыл кожунуң Кара-Хаак парому, Каа-Хем кожунда Дерзиг-Аксының паромнары ажилдавайн турар. Оңза айыылдыг байдал тургустунган автооруктарда дежурныйлаашкыны тургускан, орук демдектерин салган.

Бистиң корр.

«ЫРЫ-2002»

Республика типографиязынга «Ыры-2002» деп чаа ном үнгөн. Ниити тиражы мун экземпляр. Редактору В.Б. Серен, сөзүгелелиниң редактору Н.Ш. Куулар, үндүрүлгениң редактору А.А. Даржай. Бо ыры чыныдызын парлаарының бетинде Кызыл кожунуң культура килдизиниң, композитор Владимир Серенниң идеязы, удуртулгасы-биле «Хөгжүмнүг ярмарка-2002» байырлалды эрттиргеннер. Ук байырлал бир дугаар эрткени ол. Анаа республиканың композиторлары боттарының чаа бижээн ырларын күсүдикчилеринге өөредип алгаш, кириштирген. Конкурска кирген ырларның 30 ажыг эң-не дээрелери шилиттинген. Оларның авторлары Кызыл кожунуң культура килдизи-биле ном үндүрер керээни чарып, улуг белеткел ажилын кылган. Композитор В.Серен, культура ажилдакчызы, чурукчу А.Б. Күжүгет, композитор М.Х. Нурсат анаа улуг үлүг-хуузу киригеннер.

Оюнома ЛАПЧАА.

Хоойлужудулга палатазында

Тываның 60 чылынга

ТОЖУЖУЛАР, ДАШ ЧОНУКЧУЛАРЫ,ӨРТ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының дөрткү сессиязының ээлчеглиг тоску хуралына 14 хоойлуну, 6 доктаалды хүлээп алган. Оон аңгыда республиканың амгы үеде күштүг тос хоойлузун федералдыг хоойлужудулга дүүшүрери-биле эдилгелерни кирирген.

"Тыва Республиканың Улуг Хуралының дугайында" Хоойлуну ийги номчулгада хүлээп алган. Ынчангаш Улуг Хуралдың үстүкү болгаш адакы палатазының депутаттарының статусунун талазы-биле айтырыг чогумчалыг болур арга тургустунган.

"Россия Федерациязының тус чер бот-башкарыл-газының ниити принциптерининг организациязының дугайында" Федералдыг хоойлуну Тывага боттандыра талазы-биле республиканың ажилчин комиссияны тургузар саналды сессияга чугаалашкан. Ынчангаш Федералдыг хоойлуну күүседир ажилды чорудар ажилчин комиссияны тургускан. Оң составында күүсекчи, хоойлужудулга эрге-чагырга, тус чер бот-башкарылга, федералдыг органның төлээлекчилери кирген.

Тываларның-тожужуларның эвээш санныг үндезин чурттакчыларының төрөл бөлүк общиназының дугайында хоойлу төлөвилелиниң бирги номчулганың соонда дыка хөй эдилгелерни кылгаш, сессияга чугаалажыры-биле кирирген. Хоойлуда чер айтырыын кирибээн, колла чүве — тываларга тожужуларга төрөл бөлүк общиназын тургузар эргени берген. Общинаны ниити хурал удуртуп, аңаа чөвүлелин, даргазын сонгуур, уставын ажилдап кылып, бодунун эт-хөренгизин тургузар. Төрөл бөлүк общиназы бодунун чурттап турар девискээринде биологтук курлавырларны ажылдап болур. Элээн каш община эвилелдежи каттыжар арганы берген, күрүне эрге-чагырга, тус чер бот-башка-

рылга органның, оон иштинде республиканың парламентиңге бодунун бүрүн эргелиг төлээлекчин тургузуп ап болур эргелиг.

Чоннун ус-тывыш ажилын парламент дыңнаашкынынга чугаалажып тургаш, "Чоннун уран чүүл ус-тывыжының дугайында" Хоойлуга ТР-ниң Чазааның чанынга уран чүүл-эксперт чөвүлелин тургузар дугайында чүүлду немештир кирген. Ук Хоойлуда чоннун уран чүүл ус-тывыштарының кылган чүүлдерининг статусу, мастерлерининг эргелери, хүлээлгелери тодараттынган. Олар Тываның музейлеринге, күрүне архивтеринге, библиотекаларга халас кирер эргелиг болган. Ол ышкаш чоннун ус-тывыш мастерлери бодунун мергежилдинге хамаатыларны өөредир эргелиг. Чоннун уран чүүл ус-тывыжын моон сонгаар сайзырадырынга күрүне улуг деткимчени көргүзерин Хоойлуда айткан.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының май 19-та болган сессия хуралына "2004-2006 чылдарда Тыва Республикада өрттүн айыыл чок чоруу болгаш социал камгалап" деп тускай сорулгалыг республика программанын хүлээп алган. Программаны боттандыраарына 22 ажыг миллион рубльди чарыгдар, федералдыг бюджеттен 13 миллион ажыг рубльди бээр. Ук документиде өртке удур кандыг ажилдарны чорудары, чүнү кылыры, чеже хире техниканы, дериг-херекселдерни садып алыры көрдүнген.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

СУМУ ТӨВҮ — САРЫГ-БЕЛ

1934-35 чылдар үезинде Тока дарга Барыын-Хемчик кожунга сургакчылап чорааш, Аянгатының Дөргүн деп черге бажын тудуп турган кезек тудугжуларга таваржы бергеш, чүнү тудуп турарын айтырарга демгилери: "Сумунуң төвүн бо черге тудуп тургузар, баштай суму чагыргазының даргазының ажилдаар бажынын тудар деп даргаларымыс дужаал бээрге кылып тур бис" дишкеннер. Тока дарга:

— "Кат-чимистиг, балык-байлаңыг, аң-меңниг, агаар-бойдузу арыг, хем унунда делгем девискээрлерлиг, кончуг эки чер бодур, сумунуң төвүн маңаа кылыңар" — деп чагааш, дарга өргөн хап каан. Ол чоруурда "Кызыл хоорайда чурттап турар, бо кожунда сургакчылап келген Тока деп кижини мен" дээш, демгилери-биле хол тудушкаш чоруткан дээр. Оон эгелээш-ле Сарыг-Бел сумунуң төвү болуп, ынчаарла аңаа тудуг-суур эгелээш. Баштай Дөргүнге шала кылган бажыны эккеп туткан, ол үеде сумуга ат-алдарлыг, бурунгаар көрүштүг, нам, аревэ кижигүннери быдаргай, хуу ажил-агыдан адырлып, коллективтиг ажил-агыже чонну хаара тудар талазы-биле суртаал ажилдарын чорудуп келгенин туннелинде чон аңаа каттышкан. Ынчангаш 1947 чылда «Комсомолдун 30 чыл ою» колхоз кожунга бир дугаар болуп тургустунган.

1944 чылда ТАР-ның Совет Эвилелинге эки тура-биле каттышканы сумунун чонун улам сорук кирирген. Ынчангаш 1944 чылдан 1947 чылга чедир Сарыг-Белге школа, эмнелге, садыг болгаш чурталга бажыныны чоорту туттунуп эгелээш. Ол үеде сумунун чонунун хөй кезин колхоз кижигүннери апарган. Ынчангаш колхозтун хөренгизи кылдыр мал-маганын, чепсек-херекселдерин, тараа-быдазын салган. 1961 чылга чедир 14 чыл иштинде колхоз экономика талазы-биле быжыккан, инек, чылгы, хөй, өшкү көвүдөөн, бода болгаш шээр малдың бригадалары, фермалары тургустунган.

Колхоз күрүнеге эът, сүт, дүк дужаар планнарын доктаамал ажыр күүсеткеш, мал продуктуларын-дан хөй орулганы ап келген. Ооң-биле чергелештир күрүне узун, кыска хуу-саалыг чээлилерни берип келгени-биле колхозка машина-тракторлар көвүдөөн, колхозчуларның күш-ажылга алыр төлөвири бедөөн. Колхозчу өг-бүлө бүрүзү кидис өглерден бажыңче шилчээн болгаш колхоз баштаар чери чер ажилыңче база колхозчу кичээнгейин угландырып келген. Механизатор кадрлар четчип турган, моон туннелинде тараа дүжүдүндөн чыл бүрүзүнде бедик көргүзүлгени чедип ап келген болгаш ол үеде колхозту Саая Авыда, Белекей Монгуш, Очур Кара-Сал, Иван Семенович Комбу даргалап турганнар.

1961 чылдың март айда колхозту хенертен "Шекпээр" совхозка каткан, а Аянгаты оң салбыры апарган. Дирекция чери бодунун дужаалы-биле колхозтун өнчүзү турган машина-тракторларны, мал-маганын "Шекпээр" совхозка апарып кадып каар орта, Аянгатыга ол бүгүнүн саны эвээжээн. Совхозтун удуртулгазы салбырже кичээнгей салтаан. Күрүнеден берип турган деткимче-дузаны чүгле төпке мөөңөп туруп берген. Ооң уламындан салбырга чаа техника-даа келбестээн, тудуг болгаш өске-даа ажилдар сандараан, ындыг турбуже салбыр бодунун ээлчээнде күрүнеге эът, сүт, дүк, тараа дужаарының планнарын болгаш мал ажилының талазы-биле чедип алза чогуур даалгаларны чедишкенин күүсеткеш, парткомнун, дирекция че-

"Кончуг шын-дыр, маңаа чүгле суму даргазының ажилдаар бажыңын эвес, школа, эмнелге, клуб дээш, өске-даа хөй тудуглар турар апаар. Бо черинернинг девискээри кызыл, таарымча чок чер-дир. Моон өске делгем, аяныг чер кайда барыл, меңээ көргүзүп болур силер бе?" деп дилээш, тудугжуларны машиназынга олуртуп алган. Олары дарганы бо чер кандыгыл, бо черниң адын Сарыг-Бел дээрнер.

риниң салбырлар аразынга шилчип чоруур Кызыл тугу-биле үргүлчү шаңнадып турган.

Ынчалза-даа хөгжүлдө бурунгаарлаваан, чаңгыс черге тапталып туруп берген. Моон уламындан "Аянгатының" чону "Шекпээрден" аңгыланып, тускай совхоз болуп дугайында райкомга, райкүүскомга каш удаа айтырыгны тургускан. Ол черлер: "Күш-ажыл кылыр кижилер эвээш, күрүнеге дужаар продукциялар база эвээш, чарыгдал хөй болур, ынчангаш силерниң дилээңер болдунмас" деп харылаан. Аянгатыжылар ындыг харыга таарзынмаан, ук айтырыгны Чазак деңгелинге тургускан. Ынчангаш 30 чыл иштинде салбыр болуп турган Аянгаты 1991 чылдың март айда тускай совхоз болу берген.

"Шекпээр" совхоз 1961 чылда "Комсомолдун 30 чыл ою" колхозтан алганы өнчүгө кириштир чаа совхозка трактор, машиналарны болгаш мал-маганы четче эвес-даа болза, эгиткен. 30 чылдың иштинде "Шекпээр" совхозка В.Коблов, М.Чульдум, С.Ильенков, И.Идам-Сюрюн дээш, өскелер-даа директорлап ажилдааннар. Салбырга арткан мал-биле чаа совхоз 150 инектиг, 150 сарлыктыг, 13 тракторлуг, 17 машиналыг апарганнар. Чаа совхозтун директору Лариса Сынааевна Монгуш ажылды башкарып, шуудады берген турда, бүгү чуртка кижини сагыжыңга кирбейн чораан улуг халап — улуг СССРЭ тараан, коммунисттик партия ажилын соксаткан. Моон уламындан чуртка хоозураашкын эгелээш. Ол Аянгатыны база окуп эрттээн.

Бо хүн ында байдал

кандыгыл? Үстүнде хөй малдан 599 хөй, 156 өшкү, 3 чылгы мал, 30 хире техникадан 6 трактор арткан. Машина-трактор кирер гаражтын, мал кажааларының курут орну арткан. Шаанда Аянгаты 12 арбандан тургустунган, хөй чурттакчылыг, бай улуг суму турган. Ам 123 өрегелиг, 519 чурттакчылыг, 883 баш малдыг бичии суму апарган. 59 өрегеле мал чок, 120 кижини ажил чок. 1947 чылдан бээр Аянгаты сумузуң адаанда эштер: Саая Бөпүй-оол, Саая Норбу-Самбуу дээш, ниитизи-биле 12 кижини даргалааннар.

Үе берге турза-даа, аянгатыжылар экинден элевээш, хырнындан аштаваан, мал-маганын азырап, картошка, тарааны тарып, кат-чимистен орулганы тып, пенсия, пособиениң ачызында өөрүшкү-маңнайлыг чурттап турарлар. Үнүп келген 2004 чыл — төөгүлүг чыл. ТАР-ның Совет Эвилелинге каттышканының 60 чылыг, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын бүгү чурт хемчээлдиг байырлап эрттирер. Ол дугайында Президент В.В.Путин Чарлык үндүрген. А ону боттандыра дугайында Россияның Чазааның Даргазы М.Касьянов төөгүлүг доктаалга ат салган болгай.

Суму чагыргазының даргазы Оюнга Маадыр-ооловна Монгуш 2003 чылда чоруткан ажилының дугайында отчетун чонга бергеш, 2004 юбилейлиг чылда кылза чогуур ажилдарын дыңнаткан. Тодаргайлаарга, оң иштинде спортзал, клуб, кудук, чайгы стадион, 3 чурттаалга бажынынын кылыры дээш, өске-даа иштики болгаш даштыкы ажилдарны кылыры көрдүнген.

Саая СЮРЮН,
күш-ажылдың хоочуну.

Культура болгаш уран чүүл

БЕЛЭЭ — ЫРЫЛАРЫ

Май 20-де Улусчу чогаалдыг бажыңыңа ыраажы, композитор Альберт Доржунун чогаалдык ажил-амыдыралыңга турсааткан ("Алан-Тос") кезээни М.Мунзук аттыг ачы-буян фондузу организастап эрттирген.

Солун программалыг концертке Альберт Доржунун чаңгыскурсчулары гнесинчилер — артистер болгаш хөгжүмчүлөр, ыраажылар киришкен. Студент чылдарындан-на чаңгыс өрээлге кады дөрт эжишки чурттап, чогаалдык ажилын Москвага эгелей берген турган: ийи Алеша биле ийи Алик. Олар шуптузу ат-сурагылыг, талантылыг кижилер апарганын билер бис. Ол дээрже симфониктиг оркестриниң дирижеру Алексей Салчак, хөгжүмчү Алексей Саая, ТР-ниң Культура болгаш

национал херектер талазы-биле оралакчы сайыды Альберт Хомушку база Альберт Доржунур. Олар эжиниң дугайында сактышкын кезээзинге кады ырлап чораан ырларын ырлашкан.

Аныяк көрүкчүнүн театрының режиссеру А.Л.Чадамба, М.Мунзук аттыг ачы-буян фондузунун удуртукчузу С.М.Мунзук болгаш өскелер-даа Альберт Доржунун чогаалдык салым-чаяанынга бедик үнелелди берип, чылыг сөстөрүн чугаалааннар.

Шынап-ла, кайгамчык талантылыг бо ыраажы, композитор төрөөн Тываның адын камгалап, янзы-бүрү делегей чергелиг база россияны мөөрейлерге, фестивальдарга киржип чораан. "Голос Азии" деп Бүгү-делегей фестивалыңа Альберт Доржу дипломант болуп, күштүг, чараш үнү-биле көрүкчүлери магадааткан. С.Сүрүң-оолдун, А.Даржай-ның, В.Серен-оолдун сөстөрүнге

бижээн ырлары сценадан, радио, телевидениден чаңгыланып турар. В.Көк-оол аттыг театрың хөгжүм килдизининг эргелекчизи ажилын ол тергини эки кылып чораан. Хөй-хөй шиилерин хөгжүм каасталгасын кылган. Эш-өөрүңге, аныяктарга — ырга ынак кижилерге сценаже орукту ажытчып, чаа ырларга чараш аранжировкаларны ол кылып берип чораан.

Альберт Доржунун ырлары ам-даа хөй-хөй чылдарда чүректөрүн хөлээдип магададыр.

БИЧИИ ЛАУРЕАТТАР

Май 21-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрыңга чараш байырлал болуп эрткен.

Р.Кенденбил аттыг республиканың салым-чаяанныг уруглар школазының администрациязы чылды өттүр эки ажилдаан

педагогтарын болгаш янзы-бүрү уран чүүл мөөрейлеринге болгаш фестивальдарга тиелекчи болуп, лауреат, дипломант аттар чедип, бедик шаңнал алган өөреникчилеринге бо байырлалды турсааткан. Хөгжүм үнү чаңгыланган улуг театрга бо байырлалды эрттиргени дыка уткалыг. Талантылыгыларымыс улам бедик тиелгелерже сорук кирер, а башкылар улам хөй-аът кирип ажилдаар болгай. Школаның администрациязы чүгле өөреникчилерин болгаш башкыларын эвес, а кижизидилге ажилыңа улуг үлүүн кирип турар ада-иелерни, деткикчилерни болгаш ажилчиннарын база ол хүн шаңнап-мактаан.

Театрың фойезинде эмгек хөй делгелгелерден школаның төөгүзүн, уругларның чедишкенин болгаш тиелгелерин тодаргайы-биле билер ап болур.

2001 чылдан эгелеп Россия-

ның Уруглар фондузунун, оң Тывада салбырының стипендиаттары болганнарын саны чылдан чылче өзүп оорары өөрүнчүг. Ол даңзының узун саны 21 четкен. 2004 чылда стипендиат болганнар, бо: Адыган Айыжы, Чайзат Куулар, Диана Хертек, Кара Сымчаан-оол, Угулза Монгуш, Саида Седии, Шончалай Мижит-Доржу, Алимаа Арапчор, Чойгана Ооржак, Байырмаа Сат дээш өскелер-даа.

Ак сеткилдиг ажилы-биле чаштарны бедик тиелгелерге чедирип турар педагогтар бо: Н.С.Правосуд, Л.В.Веденева, А.Д.Балбан-оол, В.Ч.Куулар, И.М.Магеро, В.О.Куулар, Ч.Х.Осур, М.Б.Ховалыг, Н.А.Лопсан, Л.Н.Хууракай, М.А.Григорова, В.Д.Ондар болгаш өскелер-даа.

Байырлал улуг концерт-биле доозулган.

Светлана БАЛЧЫР.

(Төңгүзү. Эгези № 76 "Шында").

Тываның Россияга каттышка-нын соонда Хадың суурнуң, Кочетов аттыг колхозтун, чоок-кавының арааттарының амыдыралына өскерилгелер чоорту болуп эгелээн. Тыва арааттар колхозка демниң-биле кирип, коллективтиг ажил-агый бооп ажилдаарына улуг күзелин илередип турганнар. Мээң ада-иём база-ла өске эш-өөрүндөн чыдып калбааннар. Колхоз хуралына барып олуржуу-биле бир-ле кежээ ачам Хадыңче чоктапкан. Хурал даңны атсы, хүннү бадыр үргүлчүлээн хире, чүге дээрге ачам чүгле даартазында кежээликтей чанып келген.

— Хурал-даа аажок солун эрти, колхоз кежигүнүңге он шаа өг-бүлелерни хүлээп алдылар — деп, ачам шай ижи олурга чугаалай-дыр. — Каш баш чылгы мал база бода мал, чеже шээр мал колхозка салыр сен. Бодунга чечени арттырып алыр сен дээш, айтырбазы-ла чок. Мен мал-маганым чартынын бодумга арттырып алыр мен дээримге, угда чок улус болду. Колхозтун уставын езууга бодунга ийи ажил ады, беш баш бода база чээрби шаа шээр мал арттырып ап болур сен дидилер. Өске улус чөпшээрэжи туурар боорга, мен база чөпшээрештим. Колхозка ажилдаарга күш-хүннү санап бээр чүве-дир. Күш-ажыл хүнүңге тараа-даа, хлеб-даа, акша-даа бээр дээр чорду. Оон-биле амыдырап-чурттаар бис ийнаан — деп, ачам тайылбырлап олурган. — Күш-каш хүнү деп алган, ол та чүң чүве! Хамык малың колхозка халас салып берип канчаарың ол дээш, авам карааның чажы бүлдеңейни бергеш, бажыңдан үнүпкен...

Хадыңга Кочетов аттыг колхоз 1941 чылда тургустунган. Оон баштайгы даргазы Полев Иван Никандрович. Семис, улуг мага-боттук, чон-биле сырый харыл-заалыг. Бедик бора аъттыг, оозун мунуп алгаш, барбас-четпес чери-даа чок кижиге. Мария

II. ХАДЫҢ СУУРНУҢ САЙЗЫРАЛДЫ АЛГАНЫ

Петровна Степанова дээрге сүт-бараан фермазының эргелекчизи. Севээн-оол Сайлыг-Карага чурттап чораан арат, мал-маганы-даа шоолуг эвес улус. Колхозка баштай кирген араатарның бирээзи, оон дораан колхозтун хоюн кадары берген. Осипов Иван Сусович дээрге колхозтун хову бригаданың бригадир.

Ам бистин өг-бүлевис ийи ажилчы аъттыг, ийи саар инектиг, чээрби шаа хойлуг артып калган. Авамның хомудап турары-даа хөлчөк. Ачамның чугаа-соодунуң читкенин, ында-хаая Челер-Боразын мунуп алгаш, Балыктыг-Хөлде, Хаглыг-Алаакта аалдарже чоруп каарын, ол аалдардан халаң эзирик кээп турарын бодаарга, ол боду база аажок хомудап, халактап турган хире. Ол ыңдыг болур-даа ужурлуг. Эки туразы-биле ядарап алырга кымга хомуданчыг эвес деп.

Мен школага 1946 чылда өөренип эгелээн мен. Чыгып келген өөреникчилерге чаа идик-хеп үлөп бергеш, чунар-бажыңга кирип чундургаш, интернатка аппарып чыттырып кааннар. Ынчаар интернатка чурттап, өөренип эгелээн мен. Чедиги классты Туранның чеди чыл школазынга доостум. Тозан чылдарның эгезинде бистин эрес-шооаа демократтарыс интернатты дыка-ла чидиг шүтүмчүлөп турдулар. Уруллары ада-иезинден кара өжөгөрөөн чарып турган, оон түнелинде төрөл-дөргүл билбес салгалдар өскөн, каржы-дошкун кижилер кижизиттинген дээш, кандыг бакты, буруну аспадылар дээр. Көшкүн амыдыралдыг араатарның уруг-дарынын культурага, эки чаңылдарга кижизидеринге интернаттын ужур-дузасы канчаар-даа аажок улуг. Ону бодумнуң амыдыралымдан, аргадуржугамдан билер мен.

Хадың суурга кестүп келген база бир чаа чүүл — колхоз бүдүн чартык тонна чүк сөөртүр машина садып алган. Хадыңга ыңчан чолаачы мергежилдик кижиниң сураа-даа чок. Ынчангаш колхозтун чаа машиназын Туран чурттуг Саша дээр орус эр чолаачылап турар чораан. Кочетов аттыг колхоз, бичелеп-даа бол, күш кирип, бурунгаарлап орган. Чаа кежи-

гүннер немей хүлээп алганы-биле колхозтун мал-маганының бажы шору көвүдээн. Чүгле тараа шөлдери улгадып калбарбаан.

1947 чылдың чайынында Хадыңга ийи трактор кестүп келген. Трактористер чер донгуже чедир ажилдааш, оон тракторларын мунуп алгаш, Туранче чана бээрлер. Сыгырттыг ховузу кара дес апарган чыдып калыр чүве. Дараазында чазын аңдарып белеткеп каан ол кур черге кызыл-тас чаштырып каан. Тарааның үнгени аажок болган, сывы метрден узун. Ол күзүн Кочетов аттыг колхоз магалыг элбек дүжүттү ажаап алган чүве. Хей күш-ажыл хүнү ажилдап алган өг-бүлелер тарааны тонна ажыр алыр турган. Бежен, алдан чылдарда Хадың суурга хлеб быжырбас өг-бүле чок турган. Ынчангаш кол айтырыг — хлеб Хадың суурга бежен чылдарда-ла шийтирлеттинген турган дизе, маңаа улуг частырыг турбас.

Колхозчу өг-бүлелер боттарының дузалал ажил-агыйындан эт, сүт, картошка, ногаа аймаа, чурра дээн чижектиг аш-чемни ап турган. Колхозчуларның амыдыралы шору эккижип келген, ыңчалза-даа кол-ла четпес чүве — колхозчуларның акша-шалың албас чоруу үргүлчүлөвишаан хевээр турган. 1947 чылда Хадың суурга радио чугаалап эгелээн. Көдээ чонга ол улуг-ла болушкун болган. 1950 чылда суур электри чырыктыг апарган, дизель тургузар бажының колхозтун тудугчулары дыка шалып тудуп доозупканнар. Ол тудуг-биле чергелештир суурнуң кудумчуларын дургаар узун, суук-суук адагаштарыны кадап тургузупканнар. Ол-ла чайын дизель бажыны-биле кожа база бир бедик бажыны тудугчулар тудуп доозупкан. Аңаа дээрбе тургузуп каан. Дизель дүне суур чырыдар, хүндүс дээрбе ажилдадыр апарган. Дараазында чылын суурга чүдүк дилдирер херексел база кылдынган. Пилораманың ажилдап эгелээни тудуг ажилыңга улуг идиг болган.

Бежен чылдарның эгезинде чаңгыс кудумчулуг суур турган болза, алдан чылдарда кудумчуларның саны беш четкен. Ынчан өг-бүле бүрүзү тускай чурттаар оран-савалыг апарган. Сөөлүндө чуртталга бажың-нарын күрүне акшазы-биле

тускай тудуг организациялары тудуп кирипкен. Бежен чылдарның ортан үезинде колхозчулар күш-ажылының төлевириң акша-биле санажыр апарганнар. Оон ачызында оларның амыдыралы экижип, олар ам ниитиледди бүрүн эргелиг хамаатлары апарганнар.

Партияның XX съездинге удуртукчу кижиге чүдүүр чорукту буруу шалкан соонда, Кочетов аттыг колхозтун ады өскерилген. Сөөлүндө «Хадың» совхоз болу берген. «Хадың» колхоз, «Хадың» совхоз эрткен чүс чылдың алдан, чеден чылдарында чурттуң өске-даа ажил-агыйлары ышкаш шаг-шинээ-биле хөгжүп, ниитиледди, күрүнең курлавырынга бодунуң үлүг-хуузун кирип, колхозчуларның, ажилчыларның амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш тодаргай чедишкннерни чедип алган бооп турар.

Ажыл-агыйның бир кол адыры чер ажылы чүве. Каык-Хөлге, Оораш-Ховуга, Хөл кавызынга хей-хөй гектар шөлдөргө кызыл-тасты, арбайны, суланы чажып, тарып өстүргөш, муң ырак ажыг тонна эки шынарлыг тарааны ажаап ап турдулар. Тараа курлавыры күрүне планын күөс-диринге, үрезин уруп алырынга, совхозтун иштиги хереглелинге чедер болгаш артар турган болгай. Суур адаанда, алаак чоогунда бетоннап каан улуг тараа шанының турганын улус сактыр боор. Чээрби тоннаның деңизи, тараа чүдүрер, дүжүрер дигир-херекселдер, ону арыглаар ол-бо октадыр механизмдер дээш, чүү турбады дээр. Хей тараа, оон үнген кудурук серилер адаанга дөңгүлөштүр овааланы берген чыдар турган. Ону оорлаар, дажыыр, садар деп чүве кымның-даа сагыжында чок.

Колхозтан совхозка чедир «Хадың» коллективтиг ажил-агый шак ыңчаар чоорту хөгжүп, сайзырап келген. Ол дээрге каш-каш салгалдарның шылгарангай күш-ажылы-дыр. Совхозта тараа бар чүве болгонда, өг-бүле бүрүзү саар инектен аңгыда, хаваң, дагааны тудуп турган. Хадың биле Асөөт аразында алаак кыдыгына хаваң фермазындан бээр турду. Аңаа 400 ажыг хаваңнарын тудуп, азырап, ферманың турар чери хаваң малды тударыңга магалыг-ла таарым-

чалыг оран. Хадың чоок-кавызында арга иштинде кат-чимис мырыңай эндерик. Варенье хайыңдырып турда хадыңчыларга чедер улус чок-ла боор.

«Хадың» совхозтун хөгжүл-дизиниң, сайзыралының эң-не шыпшык бажы чеден чылдарның төңчүзү, сезен чылдарның эгези турган. Ынчан совхоз яңзы-бүрү маркаларның 25-30 хире тракторларлыг, 15-20 хире автомашиналарлыг, элээн каш тараа кезер комбайннарлыг турган. Машиналар, тракторлар септээр мастерская, механизмдер күжү-биле ажилдаар тараа шаңы, автомашиналар тургузар улуг гараж, бода мал болгаш хаваң фермалары дээш, чүнү чок турду дээр! Ам ол бүгүдөн барык чүү-даа артпаан, азы орус үлегер домактың сөстери-биле чугаалаарга, мыйыстар биле дуогулар арткан.

Коллективтиг ажил-агыйже дедир орук чок дээрзин билзе чогуур. Чүге дээрге Чазак ону деткивейн турар, аңаа акша-көпөөк-даа бербес хире. Мынчап кээрде боттун хуу ажил-агыйын тургузуп, ону хөгжүдүп сайзыратса чугула. Черивис, одар-белчиривис бар-дыр, а оор чорук-биле демиселди чедишкнниң чорудуп болур. Тараа-быдааны база-ла тарып болур. Кол-ла чүве — техника биле үрезин-не-дир. Амгы унитарлыг ажил-агыйларда артып калган тракторларны суму чагыргазынче дамчыткаш, ону хөй-ниитиниң ажилыңга ажылгаза чүл? Үрезини эге баштай күрүнеден чээп алыр, оон соонда ажил-агыйлар боттары үрезини уруп ап турзунар. Мен бодап көөрүмге, көдээ ишчилерде оон өске орук, арга чок ышкаш. Мону эки бодап, сайгарып, анализтеп көргөш, чоорту ыңчалдыр айланса чүл?

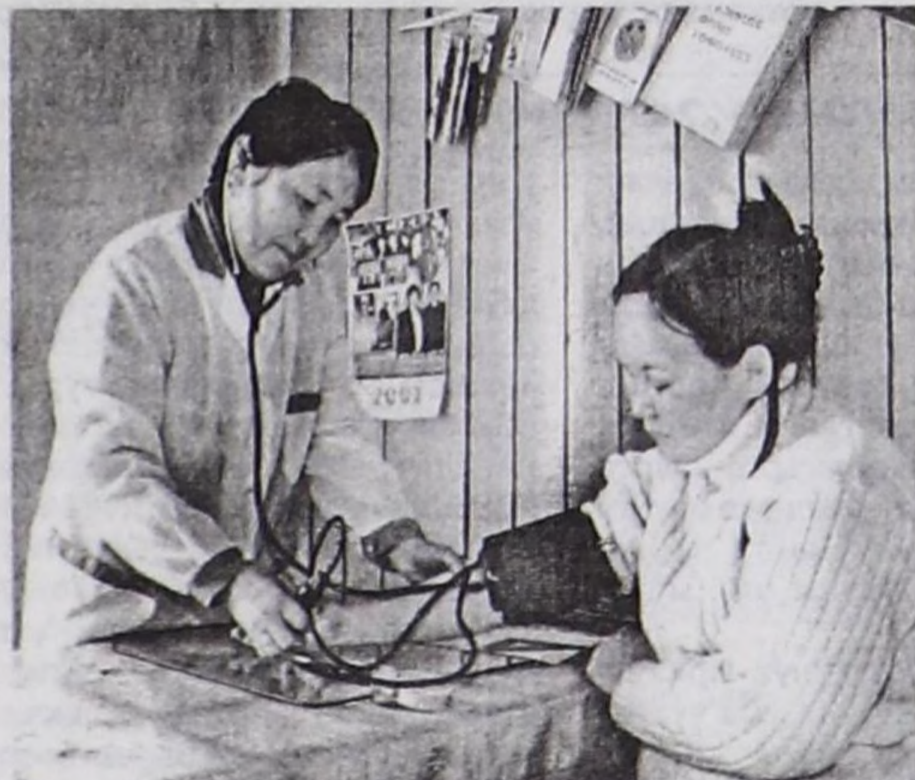
1944 чылдың октябрь 11-нин хүнү — Тываның Россияның үрээленинге кирген депшилгелиг эргилдениң хүнү. Оон эгелээш Тыва биле Россия, ийи угбашкы дег, 60 чыл дургузунда холдарындан четтинчипкен бурунгаарлап базып орлар. Оларның сорулгазы чаңгыс: эп-найыралдыг чурттаар, эки амыдыралга чедер. Оон артык ыдыктыг сорулга турар бе? Ону бодап, угаап көрээлиңер

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ЭМНЕЛГЕ ПУНКТУЗУНДА

Ийме суурда эмнелге пунктузун эргелекчизи Катерина Базыр-ооловна Ондар ол суурга төрүттүнген, аңаа школа дооскан. Оон Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, ол-ла дораан суурунга ажилдап келген. Черле шевергин, чаражы аттыг угбай-ла болгай. Школага өөреникчи-даа чорааш, эмнелге пунктузунга ажилдап-даа тургаш, ол үргүлчү эң активчи чорду. Сумунуң херэз-женнер даргазы, Карл Маркс аттыг совхозтун парторугу-даа чорду. Бо сургакчылап чораан үемде Катерина Базыр-ооловна ужуражып келирге, суурнуң амыдыралы дээш үргүлчү деми-сежип чоруур кижилерниң бирээзи бо-ла болгай дээн бодалдан оон ажылы-биле күзелдним-биле таньштым.

Суурнуң чонунуң кадыкшылының байдалын беш салаазы дег билер. Улуг кижилер колдуунда хан базышкынындан, биче кижилер соок үелерде тыныш органындан хей аарып турарын Катерина Базыр-ооловна дыңнатты. Эмнелге пунктузунуң иштиги дерилгези дыка эки: сааттыг херэзженнер шинчири, ниити аарылыг кижилер хүлээп алыр өрээл дээш чогуур дериг-

Эмнелге пунктузунуң эргелекчизи К.Б. Ондар аарыг кижиге шинчирип тур.

херекселдер-биле дериттинген өрээлдер-ле хөй. Ында Катерина Базыр-ооловна-биле кады уруглар эмнээринге киржир эмчи сестразы Юлия Шаравиевна Борбак-оол, акушер Роза Докаевна Ховалыг олар чонунуң кады дээш кызымак ажилдап турарлар болду.

Хөй өрээлдерден тургустун-

ган эмнелге 1992 чылга чедир чыдар эмнелге турган. Ынчан аарыг

кижилерни 4 палатага чыттырып тургаш, эмнеп турганнар. Суурнуң чонунга-даа эптиг, Чадаана-даа чоктап турбас. Суурнуң чону көжүп, саны эвээжеп эгелей бээрге, ук чыдар

Бичири чашты эмчи сестразы Ю.Ш. Борбак-оол шинчирип көөр.

чурттакчылары 1500 чедө дээрге, катап ажыдып болур. Ам аңаа чүгле кырганнар бажыңының бичири салбырын ажыдып болурун Катерина Базыр-ооловна чугаалап олурду. Ийме суурнуң бодунда безин чурттаар чери чок, хөй ажы-төлдүг, чедимес, уругларының бажыңында сынмарлажып олурар кырганнар бар. Чурттаар бажыңы чок, кырган-даа эвес, бир инвалид кижиге мырыңай суурдан ырак ховуда чүгле бодунга өй чер үңгүр кылып алгаш, ында чурттап туруп берген. **Ынчангаш Иймениң эмнелге пунктузунуң чартыңга кырганнар бажыңы ажыдар дугайында айтырыгы Чөөн-Хемчиктиң кожуун чагыргазының социал политика талазы-биле килдизи дүрген шийтирлевес болза, хайыраан чылыг бажың куруг туруп берген.**

Чогум Иймениң эмчи пунктузунуң ажылы эки чоруп турар. Эм-таң четчири-биле кожуун төвүндөн кээп турар. Бичири-ле аарып каданнай берген кижизин боттарының «УАЗ» маркалыг машиназы-биле Чадаананың улуг эмнелгелеринге чыттырып, хоочураан аарыг каш кижизин доктаамал хайгаарат турарлар. **Борис ОНДАР.**
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Комбинаттын 40 чылынга

Эрткен оруувустун база бир төөгүзү

«Тыва даг-дүгүнүң келир үези» деп № 52, март 27-де «Шын» солунга үнген материалды номчааш, бо чүүлду бижири ужурга таварыштым. «Тыва даг-дүгү комбинаттын 40 чыл ою ол чүгле бистиң республикавыстың чурттакчыларының эвес, Россияның дыка хөй булуңнарында чурттап чоруур кижилерниң эглип келбес эрткен оруунун төөгүзү болгаш ажил-ишчи амыдыралының баштайгы базымы болур.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын Бүгү-эвилелдин комсомолчу аныяктарының тудуу кылдыр чарлаан болганда, комсомолчу путевка-биле Совет Эвилелинин шупту булуңнарындан 32 нацияның оолдар, уруглары шапкын Хемчик хемнин эринге, бистиң ада-өгбелеривистин Кара-Даш деп адап турганы дагларының эдээнге чедип келгеш, динмиттиг ажил-ишче шымныгып киргенер. Украин, чуваш, мордва, казах, кыргыз, татар, грузин, чечен, осетин, эстон, узбек... аныяк оолдар, уруглар чаңгыс өгбүлениң ажи-төлү дег эйнайралдыг ажилдап, ойнап-хөгөп турдулар.

Кызыл-Мажалыктын Культура бажынынга кончуг солун дышта-нылга кезээлери эртип турду. Ынчангы кайгамчык хөгжүмчү баянист, дайын киржикчизи, протезтиг хирезинде дендии пляска тевер Гречкону канчап уттур боор. Ынчан танго, краковья, степь, коробочка, вальс, пляска дээр танцлары дьлдлары билишпес-даа болза, кым-кымны-даа чалап алгаш, ойнаар турган. Арага, таакпы шуут билбес турдуус. Назы-хары 17-20 харлыг оолдар, уруглар аразындан танцы үезинде чаңгыс-даа эзирик, таакпы ызырып алган турар аныяктар көзүлбес турган. Шапкынчаар ойнап-хөгөп алгаш, Ак-Довуракта ниити чуртталга бажынарында чадаг чанып чоруп турганнар.

Даг-дүгүнүң ажи-дузаны тыва чоннуң ажи-төлү билер турган бис. Бистиң өгбелеривис шаандан тура даг-дүгүнүң эрткенмес, кыппас ол шынарын билер болгаш, оң довураан эттеп каан хөй кезин агарты-

рынга ажыглап, а хаяларның тиглеринден бо кайгамчык хоюг, кылагар дүктү чөс, демир эт-септин ойбактарын бөөшкүннеп ап чораан. 1833 чылдарда англи, француз аян-чорукчулар Тываның даг-дүгүн шинчилеп турганнар. Хемчиктин Хүн нояны Буян-Бадырғы даг-дүгүн даштыкы чурттарже сөөртүп садар чорукту болдурбас, черниң байлаа чүгле оң девискээринде чурттап турар кижилерниң өңчү-хөреңгизи болур дээш, даштыкы кижилерниң ону ажыглаарын болдурбаан дээр чүве.

Ак-Довурактын даг-дүгүнүң бот-шынарының дугайында анаа ажилдап чорааннар кончуг эки билерлер. Хөй чылдарда школага география башкылап чоруур болгаш, төрөөн черимниң чымчак алдыны болур даг-дүгүн өөреникчилеримге таныштырып, оң төөгүзүн өөредип тургаш, бо кайгамчык черниң байлаандан 3600 ажыг дериг-херекселдерни кылып турарын чугаалап чоруур мен. Ылаңгыя октаргайже ужар чүүлдерге, өрттенмес пестерни кылырынга, тудугга, өрт өжүрер дериг-херекселдерге калбаа-биле ону ажыглап турар.

«Тыва даг-дүгү» комбинат 1964 чылдың октябрь айда ажылдалга кирген. Ол үеде даг-дүгүнүң 8 сортун арылап, бүдүрүп үндүрүп турган. Эң бедик сорт – О. Ол делегейде эң эки марканың сорту болуп турар. Чылда 4,5 млн. тонна руданы арыглааш, оон 120 муң тонна даг-дүгүн Совет Эвилелиниң 36 хоорайларында чорудуп турган.

Ам «Хакаскузбассуголь» ААН кол инвестор бооп, ону садып ап турарын солунда бижээндир: «Акциялар өске кижилерниң холунче кире бербезин, оон дора, комбинаттын хөгжүлдизинге шаптык кадар кижилерге таваржы бербезин күзеп турар бис. Кады ажилдажылгага чурумнуг эштерни шилип ап турар бис» дээнинге каттыжар-дыр мен. Хөй төрөлдөрүм, назынының эки чылдарын бо комбинатка ажилдап эрттирген боорга, бо чүүлду бижидим.

Сесимаа ООРЖАК,
башкы.

Суктак суур.

ООЖУРГАП БОЛБАС

Чоокта чаа Кызылга Сибирь федералдыг округка корум-чурумну болгаш национал айыыл чок чоруктун айтырыгларының талазы-биле РФ-тин Онза байдалдар яамызының үнүшкүннүг хуралы болуп эрткен. Хуралга бо чылын Сибирь федералдыг округтун девискээринде арга-арыг өрттеринде тургустунуп келген байдалды сайгарып чугаалашкан. Арга-арыг талазы-биле Сибирь — Россияның эң байлак зоназы. Кижилерниң от-биле оваарымча чок болганындан чылдың-на Сибирьниң муң-муң гектар арга-арыг өрттенип, күрүнеге эгиттинмес улуг когаралды чедирип турар. Бо талазы-биле РФ-тин Онза байдалдар яамызының Кызылга болган үнүшкүннүг хуралына шыңгыы чугаа болган.

Сөөлгү чылдарда бистиң республиканың девискээринге чылдың-на улуг өрттер болуп, улус ажил-агылынга улуг когаралды чедирип келген. ТР-ниң Чазааның бо чылдың март 19-та доктаалы-биле апрель 1-ден 30-ге чедир Тыва Республиканың девискээринге өрттүн айыыл чок айын чарлаан турган. Бо шалыпчы айга яамыларның, ведомстволарның болгаш өңчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң объектилериниң удуртукчулары идеп-кейлиг киришкен.

РФ-тин Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелели, «2004 чылдың өрт айылының үезинде белеткел ажилдарының талазы-биле» дужаалды үндүрген. Ол дужаалга дүүштүр республиканың арга-арыг ажил-агылыларының ажилдакчылары чурттакчы чоннуң ортузунга суртаал ажылын калбартып, массалыг информация чепсектерин таварыштыр чырыдып, боттуг хемчеглерни ап чоруткан. Спутник таварыштыр медээни алырын Красноярск хоорайда эртем-шинчилел институту-биле керээни чарган.

Республиканың арга-арыг ажил-агылылары хыналда чорудар маршруттарны бадылаан болгаш өрттү дүрген өжүрериниң улусчу дружиналарын организаптап

тургускан. Ооң-биле чергелештир өрт өжүреринге ажылаар техниканың септелгезин шынарлыг чорудуп база дериг-херекселдерни четчелеп тургускан. ТР-ниң бойдус курлавырлар эргелели Красноярск баазаның Тыва арга-арыгны агаардан хайгаараар авиазвенозу-биле кады ажилдажылганын керээзин чарган. ТР-ниң черлик дириг амытаннарны ажыглаарын таарыштырар болгаш контролдаар, камгалаар эргелели-биле база ТР-ниң балык камгалаар инспекциязы, ТР-ниң аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелдери-биле 2004 чылда республиканың арга-арыг фондузунга арга-арыг өрттерин болдурбас болгаш ону өжүрериниң талазы-биле кады ажилдажылганын хемчеглерин хүлээп алган.

2004 чылдың өрт айылының үезинде дараазында белеткел ажилдарын кылып чоруткан: вертолет хондурар 7 шөлдерни белеткээ, 28 техниканы кириштирип тургаш, 950 км өрт эрттирбес дилиндектерни чарган, арга-арыг ажил-агылыларында 30 тонна кывар-чаар материалдың, 80 муң рубльдин аш-чем курлавырларын тургускан, бедик черлерде 24 өрт хайгаараар пунктуларын тургускан. Түр үеде өрт таңнылдарыга 64 кижини немей хүлээп алган болгаш өрт өжүрериниң 232 бөлүктерин

организаптап тургускан.

Бо чылын республиканың арга-арыг ажил-агылыларының ажилдакчылары, иштики херектер органнарының болгаш ТР-ниң аңгы эргелелиниң ажилдакчыларының киржилгези-биле 92 рейдилерни организаптап чоруткан болгаш 24 постуларны тургускан. Ооң түңнелинде арга-арыг девискээринче кижилерниң чөпшээрел чок кирерин кызыгаарлаан болгаш өрт чурумун хажыткан 26 кижилерни тодараткан.

Апрель айда болгаш майның эгезинде республика девискээринде арга-арыгларда болгаш тайгаларда харның база өл-шыктың курлавыры эрткен чылдарның деңгелинде хөй болуп турган. Бо чылын республика девискээринге 16 өрт 420 га черге болган, ол өрттерни улгаттырбайн, чогуур үезинде өжүрген. Бо талазы-биле арга-арыг ажилдакчылары кончуг шалыпкын хөдөлгөн. Эрткен чылдарның деңгелинде алгаш көөрге мындыг: 2002 чылдың май 20-де республика девискээринге 135 арга-арыг өрттери 1600 га черге болуп турган болза, 2003 чылда 53 арга-арыг өрттери 200 га черге болган. Бо хүнде республика девискээринде хып турар чаңгыс-даа өрт чок.

Бо чылын Сибирьниң девискээринге кончуг улуг арга-арыг өрттери болгулаан. Ону колдуунда РФ-тин ОБЯ-ның күжү-биле өжүртүнген. Нарын байдал кожовис Красноярск крайда тургустунуп турар. Сөөлгү хүндерде республика девискээринде агаар-бойдус чылып, изиг хүндер эгелзэн. Өрт болбас деп чугаалап болбас. Агаар станцияларының баш бурунгаар берип турар медээзи-биле алырга, бо чылын Сибирь девискээринге кончуг кааң чыл болур деп турар. Ынчангаш арга-арыг ажил-агылылары өртке ажылаар техниканы, кижини күжүн доктаамал белеткелге тургузары чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

Орук, ооң эки ажыглалы

ШАҢНАЛЫ — «Газель»

чергелештир бистиң адаавыста конкурстун организациязын, канчаар чоруп турарын болгаш баш бурунгаар ооң түннелин үндүрер ажилчын бөлүктү тургускан, оон удуртукчузунга эргелелдин техниктиг хайгаарал килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В.И. Монгушту томуйлаан. Конкурсту чылда чаңгыс катап, часкы-чайгы-күскү үелерде автооруктарны ажаап-тутканы дээш түннээр. Ооң негелдезин бистиң-биле керээлиг ажилдап турар организацияларның удуртукчуларына таныштырган.

Конкурсту эрттирериниң чурумун «Тыва автоорук» эргелелиниң тускай эртемниглери ажилдап кылган. Ажилчын бөлүктүн кежигүннери орук-септелге-тудуг организацияларына чедип, ону эрттирериниң план хемчеглерин тургусчуп, оларга быжылгаан автомобиль оруктарына контроль хыналданы чорудуп эгелзэн. Ажилывыстың аайы-биле күрүнениң орук шимчээшкининиң айыыл чок чорук инспекциязы болгаш транспорт инспекциязы-биле харылзаалыг ажилдап чоруур болгай бис. Ынчангаш ол

инспекцияларның төлээлерин комиссияның ажылынга кириштирери чугула деп санап турар мен. Конкурстун түннелин үндүрерде часкы-чайгы-күскү үелерде автомобиль оруктарына чоруткан контроль хыналданың түннели-биле үндүрер. Ол ажилдарны бо чылдың август 20-ден сентябрь 20-ге чедир чорудар. Контроль көрүлдени чорудуп турда, комиссияның даргазы азы оралакчызы албан турар болгаш конкурстун киржикчизи бүдүрүлгенин төлээзин кириштирер. Контроль көрүлдениң үезинде автомобиль оруктарында чедир кылдырмаан ажилдарны албан айтыр.

Автоорукту ажаап-тудуп турарының байдалын тодардырда, конкурстун киржикчизи бүдүрүлгенин харылап турар оруунуң хемчээлинге дүүштүр балды санаар. Орук участогунун байдалына дүүштүр километр санына түннели үндүрер. Бир эвес көрүлдө үезинде бир километрге четпес чүүлдер илеретинер болза, баазалыг түндө торгаал баллын казып кааптар.

Конкурстун тиелекчизин тодардырда, ажилчын бөлүк чүгле контроль хыналданың

түннели-биле эвес, бүдүрүлгенин бодунга хамаарышкан автомобиль оруун ай санында ажаап-тудуп турганын өөренип көөрү чугула. Керээлиг ажилдап турар бүдүрүлгенин структуразында турар организациялар база конкуртка киржи болур.

Часкы-чайгы-күскү үелерде автооруктарны ажаап-тутканы дээш конкурстун материалын октябрь 10-га чедир «Тыва автоорук» эргелелинче кириер. Ооң түннели-биле конкурстун тиелекчилерин тодардыр: керээлиг организацияның эң эки бүдүрүлгези азы эң эки участок мастери; эң эки керээлиг организация. Эң эки орук-септелге-тудуг эргелелин «Газель» автомобиль-биле шаңнаар.

Юбилейлиг чылда автооруктун ажыглалының шынарын экижидер болгаш доктаамал ажаап-тударынче кичээнгейни күштелдирери-биле бо конкурсту чарлаан. Ооң негелдезинге дүүштүр хыналданы эргелелдин тускай эртемниглери чорудуп эгелей берген.

Кызыл-оол САРЫПЛАР.
«Тыва автоорук» эргелели-
ниң кол инженерни.

«Тыва автоорук» эргелели ниитизи-биле республика девискээринде 3112 км автоорукту ажаап-тудуп, ооң түр болгаш капитал септелгезин чылдың-на чорудуп турар. Түр болгаш капитал септелгени көрдүнгөн план езугаар, хуусаазында шынарлыг кылып чорудар дээш орукчулар кидин түлүк ажилдап киришкен. Ол айтырыг талазы-биле «Тыва автоорук» эргелели тодаргай углаанышкынның даалгаларны бистиң-биле керээлиг ажилдап турар бүдүрүлгелерге берген. Септелгеге көрдүнгөн акшаландырышкын айтырыгында улуг бергедээшчинер тургустунмайн турар.

Бо чыл Тываның юбилейлиг чылы болуп турар. Ынчангаш орукчулар чайның чылыг хүндерин ажыглап, каш дакпыр күженишкенин ажилдаар сорулганы салып турар. Юбилейлиг чылда автомобиль оруктарын ажаап-тударынче улуг кичээнгейни угландырбышаан, «Тыва автоорук» эргелели республика девискээринде ниити ажыглалдың автомобиль оруктарын болгаш ооң кылымал тудугларын эң эки ажаап-тутканы дээш орук-септелге-тудуг организацияларының аразына конкурсту чарлаан. Ооң кол сорулгазы бо чылын бистиң республикага ырак-чооктан болгаш даштыкы чурттардан хөй аалчылар, туристер келири билдигир, ынчангаш автомобиль оруктарын болгаш көвүрүг тудугларын, ону ажыглап турар

кижилерниң сонургалына дүүштүр ажаап-тудары көрдүнгөн. Орук шимчээшкининге озалондакты болдурбас сорулга-биле инженер тургузулганын деннелин чаартыр. Орук ажилдарын чорудуп тургаш, экологтук негелдени шыңгызы-биле сагыыр. Ооң-биле чергелештир автомобиль оруктарын ажаап-тударына көрдүнгөн акшаны ажиытыг ажыглаарын чедип алып дээш өске-даа чүүлдер конкурстун негелдезинде кирип турар.

Конкурсту республиканың девискээр автомобиль оруктарын ажаап-тудуп турар, өңчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң 21 орук организацияларының аразына чорудар. Ону организаптап эрттирер талазы-биле «Тыва автоорук» эргелелинде мени баштадыр 5 кижини составтыг комиссияны тургускан. Ооң-биле

Көдээниң хөөннери

САЛГЫНГА СААРЫП...

Азырадыкчы хөөндөн адырлар дугайында ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак 10 ажыг чылдар дургузунда сагындырып чугаалап келди. "Өрелинде өөндөлөвөс" дээр-ле шын. Дарга-выс Москвадан акшаны, өске-даа черлерден үрезин-хүнезинни үргүлчү эккеп турар. Аңаа хары кылдыр бериптер чүү-даа чок боорга дыка берге-дир.

Тараа тарыыр кижги үрезин күзүн-не белеткеп алыр боор ийик. Бар үрезини арыглап, чедиштирип алза. Күстен часка чедир 8 ай иштинде үрезиниң

деспиге челбип, салгынга саарып, чаңгыстап ылгап-даа тургаш, арыглап алыр үе бар турган-дыр. Угаан-сарыылдыг, кедизин бодап, кожуунга, сумуга үрезин курлавыры тургузары база чугула-дыр. Ам черле чежеге чедир Чазакка азырадырыл? Түңнел үндүрер үе келген чүве бо.

Шаандагы тараачыннар канчап үрезини уургай, аңмаарларга арыглааш, шыгжап ап, тарааны тарып чораан-дыр. Ам шупту-ла белен чүве манаар, хөй чарыгдал үндүрер апарганы

бирде-бирде бот-боттарындан өжээн негешкен-даа ышкаш, чамдыкта бодаарга, Чазактын херээ-дир дээн-даа ышкаш. Аът андазыны, илири тыптыры берге-ле ыйнаан харын, а күзүн база-ла комбайн, солярка, бензин диленип, өре-шире тарып турбайн, тарааны шөлдерге шандан эшкеш, аът, шарыдан кошкаш, бастырып алырын көрүп көрзе-даа кандыг боор. Мырынай черле эмин эрттир амдажаан улус-тур бис.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

КУР ЧЕРНИҢ ДОРТ КИРЖИКЧИЛЕРИ

Бүгү чуртка кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдир политика эгелээр мурнунда Тыва Арат Республикага база ол ышкаш Чаа-Хөл девискээри Ортаа-Хем, Кара-Тал, Кызыл-Даг, Ак-Туруг дээш, өске-даа черлерге МЧАЭ-лер тургустунган. Ынчангы араттар суггарыш болгу дег шөлдерге кичээнгейни салып, хая-даштыг дагларның ортузу-биле безин суггат бугаларын кызымаккай, тывынгар аргаларны тып тургаш, казыш турганнар. Ол үеде өреге бүрүзүңгө суггат бугаларын базымнап үлөп каар, онаан ыяп казар.

Чаа-Хөл кожуун 1941 чылда тургустунган. Чаа-Хөл суурга дөртөн чылдар төңчүзүңдө ажиттыңган машина-трактор станциязы хову-тараа ажылын үндезини-биле чаарткан. МТС шупту ховуну харылап турган. Ынчан Чаа-Хөл хөй янзы нация чоннуг, хем чанынга хакастар сууржугажы база турган. А бежен чылдар төңчүзүңдө безин бежен хире өске нацияның дайын киржикчилери ажылдап турган. Орус омактыг, 1925 чылда төрүттүңген хоочун фронтучу Александр Федосеев 1994 чылга чедир Чаа-Хөл суурга техника септээр мастерскаяга камера хырбалаар цехке ажылдаан. МТС-ке тракторлар болгаш өске-даа техника улаштыр кээп, тараа дүжүдү элбеп, чер кежиин алыр деңнел хөгжөзөн.

1951 чылда Чаа-Хөл кожуунун кедээ ажыл-агый эргелелиниң баштаар чериниң улуг агрономунга Сергей Чадамбаевич Сундуй-оол томуйладып, агротехника хөгжүлдизинге эвээш эвес ажыл-үүлени чоруткан. Ол Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумунун агрономия салбырының баштайгы доозукчуларының бирээзи. Колхозтар быжыгып, МТС-ке Саян артындан баштай "кержек-даван" демир дугуйлуг трактор, оон "НАТИ" деп тракторлар, андазын саялка база "полторка" деп чүк машиналары улаштыр кээп, хову-шөлдерни шиңгээдир шапкынчаан. Тараа ажаар комбайн чок. Эң эгезинде "Сортировка", тывалап "Сартавка" деп техника келгилээн. Чаңгыс холдар хол кадыгы-биле тарааны кескеш, чартык куспак хире беле шарааш (сноптарны), тергелиг аъттарга эккелгеш, "Сартавкаже" кири октааш, ийи кижги ийи чартындан долгаар турган. Сөөлүңдө "Молотилкалар" кээрге моожалап кескеш, сарааттап каан тараалыг шөлдерге эккелгеш, дөрт узун, суук ыяштарга хомуттарындан кошкан сес аът күжү-биле долгаар. Кургаг савангы тарааның доврак-доозуну хөлчөк, ынчангаш ажылчыннар аксы-думчуун пестер-биле дуглап алгаш, ажылдаар турган.

Оон соонда бир-ийи чыл эрткенде, трактор-биле сөөртүр "С-6" деп комбайн кээп эгелээн. Бо үениң комбайннын чаңгыс кижги башкаар, ынчангы "С-6"-ны сөөртүрүңге ийи тракторист, дузалакчызы-биле кады ийи комбайнер, савангы удур бөлүп чоруур кижги-биле шупту 5 кижги амыр-дыш чок денге ажылдап, тараа бастырып турган. Оон соонда "С-4" деп, боду чоруур комбайннар келген, чүгле саван бөлөр херексели чок, ынчангаш дугуйлар кырынга сөөртүр херекселди немей кылыр турган. "С-4" М деп комбайн саван тырыыр херекселди апарган. МТС шупту колхозтарның шөлүн чарар, чаштырар, комбайн-биле тарааны ажаар.

Трактористерни, комбайнерлерни колхоз баштаар чери чагыдып, чалаар, эът, сметана, чуурга, аш-чем-биле магазин хандыраар ужурулуг. Тракторлар чедишпези ол ыйнаан, силосту баштайында өйлүг оңгарларга аът-биле бастырып силостап база турган.

Ам хоочуннарның сактышкыннарындан кезек чүүлдерни кирип кэрейн. Роман Серенмаевич Хунай-оол 1926 чылда төрүттүңген, совет-партия ажылының хоочуну. Эрги Чаа-Хөл — Шаңчы аразынга 32 комбайнны шуштур чорудуларга чарашла, сүрлүг-ле деп хөөрөп оорар. Ынчан Шаңчыга Ишкин Туран-оол учетчик эге школа-даа дооскан бол, санап, бижип турда, анаа чедер кижги чок, трактористерниң, комбайнерлерниң хүн санында бүдүргөн ажылын көргүзүп самбыраларынга хову бригадтарынга бижиир, а Ишкинниң шупту сан-түңнери белен турар кижги.

Андрей Навачыганович Сундуй 1920 чылда төрүттүңген, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, хөй санныг орден-медальдарның эдилекчизи. — "1952-61 чылдарда Чаа-Хөл райкомунун бирги секретарынга ажылдап турган Тулуш Севээн-ович Бегзи — кончуг шыңгы, негелделиг, чаңгыс сөстүг дарга. Мени ол-бо хожудаңгай черлерге чорудар, дедирлендиринге

хоржок, чурттун хөгжүлдө шугумунга удур апарганың ол" деп сактыр.

Валентина Федотовна Гуменикова дайын чылдарында 1943-45 чылдарда трактористеп турган, эки ажылы дээш Сталин үезинде "Шылгараңгай күш-ажыл" деп медаль-биле шаңнаткан мен деп чугаалаар кижги. Тылдың дайын киржикчилери чиигелделиг. Тишелгеге чедир дайынга киришкен өөнүн ээзи Сергей Андреевич-биле 1956 чылда Чаа-Хөлгө келгеннер. Ашаа МТС-ке септекчилеп, чолаачылап чораан. 1986 чылда мөчээ. В.Ф. Гуменикова Чаа-Хөлде ажы-төлү-биле чурттап оорар. Д.Х. Меңниг-оолду, С.К. Чанзанны, Б.Д. Биче-оолду дээш, өскелерни да мынчаар хөй-биле сактып чугаалап болур.

Түңнел сөс орнунга

Кожуунда Шаңчы колхозтун ынчангы кур ховуларындан 1957-58 чылдарда тос муң хире гектардан ортумаа-биле бир гадан 65 центнер дүжүттү ап тургаш, Россияга алдаржып турган. 1941-61 чылдарда турган эрги Чаа-Хөл кожуун үезинде колхоз, хову-шөл дугайында архив материалдарын көрүп база кур черлер шиңгээдиринге дорт киришкеннерниң сактышкынын, Тываның Россияның составынга каттышканындан бээр 60 чыл оюн бедик деңнелге демделгээр болгаш кур черлер шимчээшкининиң 50 чылын эрттирип турар үеде, ынчангы анык-чалыы, амгы кезек хоочуннар-биле ол үелерин чугаалажырга өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг болду.

1980 чылдар ортанындан интенсивтиг агротехнологияны чорудуп турган чылдарда дүжүт эки, 3800 гадан 15-20 центнер ажып турган. Шаңчы хову бригадири, "Шылгараңгай күш-ажыл" медальдын эдилекчизи С.К. Сакак, совхозтун улуг агроному Э.Б.С. Куулар база бригадтын механик-инженери, бо одурут бижикчизи бистер шенеп көрү-биле ыйгыл, эң эки 20 га шөлдүн дүжүдүн комбайндан келгенин ангы деңзилеп үндүреривиске 58 центнер чедир турду ийин.

Амгы үеде Чаа-Хөл кожуунун кедээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Домбулак Оолак-ович Ооржак агроном мергежилди болгаш теория, практика-даа-биле ханы дуржулгалыг удуртучу бооп, бо берге үеде хол салдынмай ажылдап турар.

Дегут ДЕМЧИК,
кожуунда күрүне архивниң килдис эргелекчизи.

МАЛЫН ЧАЖЫРАРЫ ЧАВЫРЫЛГАН

Тожунун алды суурунун ийизи — Тоора-Хем болгаш Ырбан суурлар биче-буурай чоннун статусунче кирбейн турар. А аркан суурлар Адыр-Кежиг, Ий, Сыстыг-Хем болгаш Чазыларның чурттакчы чону биче-буурай чонга хамааржыр. Чаңгыс кожуунда, девискээрге ажылдап, чурттап турар чон Тоора-Хем болгаш Ырбан суурнун чурттакчылары канчап-ла биче-буурай чонга хамаарышпайн турарын кижги билбес. Ынчалза-даа кожуунун хөй националдыг чону аш-чем рыногунда боттарынын үлүг-хуузун бөгүңгө дээр кирип турарлар.

Иштики малдардан мыйыстыг бода, шээр малды, аъттар, хаваннарны болгаш янзы-бүрү куш аймаан азырап өстүрүп турар. Сүт, эът бүдүрүлгезинге, ону садып-сайгарарынга Адыр-Кежиг, Тоора-Хем, Ий, Сыстыг-Хем болгаш Ырбан суурлары көскү черни ээлеп келди. Рыноктун берге үези, көдээниң бүдүргөн мал продуктуларының өрте-үнезиниң көвүдээни кожуунда бүгү чонну дүвүредип, чон кандыг-даа бол, малды азырап, оон продукциязын ажылгаарын, артыкшылдыын сайгарыпкаш, өг-бүлө бюджетинге орулга кирип алырын бодай бергеннер. Ынчангаш кожуунда бүгү тускай эртемнигер, малы чок турган хуу чон каш-даа бол хөй, өшкүнү, хунажынарны, куш аймаан болгаш хаваннарны азырап эгелээннер.

Тараа тарып өстүреринге база-ла чылдар негеттинер. Ам бо хүнгерде кожуунда тараа тарып, чаксы хову ажылдарын чорударынга белеткел ажылдары кидин түлүк эгелээн. Маңа техника чокта бүгү ажыл чоруттунмас. Черни болбаазырадырынга ыяп-ла машина-техника негеттинер. Ажылчыннарга кывар-чаар материал, үрезинге болгаш өске-даа чарыгдалдарга акша-төгери, чээли херек. Кедээ ишчилер сүт, эът, тараа продуктулары бүдүрер дээш чээли алыр дээрге хөй-ле кижги угаанынга кирбес саазынар негеттер. Ынчал баарга-ла чоннун сагыш-сеткили саарзыкталып, ажыл кылыр шинээ өжүп каар, ол чорук суму, кожуун төвүндөн үнмейн турары ам-даа чажыт эвес.

Бистиң кожуунда мал азырап өстүреринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар, девискээрниң элбек оът-сигени база мал кажаалары белеткеп алырының бүгү аргалары бар. Мен Чөөн-Хемчиктин Бора-Хөл МЧАЭ-зиниң, дараазында "Искра" колхозунун хоюн кадарып, черин трактор-биле чардырып, тарааны комбайн-биле ажаажып шаг болдум. Черле ынчаш мал, чер ажылын дыка-ла сонуургаар турган мен. Оон-на ужурундан-на боор, ам-даа кедээ ажыл-агый-биле хоорук эвес, тудуш чоруп чор мен. Өскөн-төрөөн чуртумун бүгү чүзүн малы Баян-Дугай, Терек, Кызыл-Хавак, Шиви-Кудуруу болгаш Сүүр-Шаараштын одар-белчириңге сыңышпайн турдулар. Тарааның элбек дүжүдүн Кызыл-Хавактан, Чодардан ап келдилер. Колхозувус республика чергелиг мурнакчы ажыл-агыйга санаттырып келди. Ынчан колхоз даргазы Доктугу Допур-оолович Монгуш ажыл-агыйны билдире удуртуп турган. Ол ам бистиң аравыста чок, ынчалза-даа кылдырып каан тудуглары, өстүрүп каан мал-маганы, тарааның үрезини артып калган.

Мал, чер ажылы-биле халбактанчып, ажыл-иш бүдүреринге доктор-моондак болуп турар чүүлдер-ле хөй. Ажылы-биле чугаалаарга, чаңгыс Беларусь МТЗ-82 деп тракторну лизинг-биле садып алыр дээр болза,

чүгле чаңгыс ходугур тракторнун өртээ 400-500 муң рубль, он хуузун туда төлээринге 40-50 муң рубль херек. Ынчалзажок бо алдын өртектиг трактор көдээ ишчилерге ажыктыг чүве көргүспейн турары хомданчыг. Трактордан аңгыда чер болбаазырадыр кожуг херексели андазын, илир, тараа чажар кожуглар болгаш терге херек болгай. Оларның өртекти-биле катый алырга, чарыгдалдар дыка-ла угдадыр. Ынчангаш тараа тарып амыдырап сайгарар дээн арааттар, хуу чон бүгү техниканы кезик-чамдыктап тургаш, садып алырын азы кол-кол херегин мурнады тыптынар болза эки.

Тожу кожуунда чурттап турар алды сумунун хөй националдыг чону балыктап, тооруктап, аңнап, каттаарынга, мал өстүреринге сундулуг улус. Ынчалза-даа эрги совхозтар турда чоннун үлүггө үлешкилеп алган машина-тракторлары эргижирээн, артык кезектерниң өрте-үнезинге күш четпези, кывар-чаар материалдарга үндүрер акша-төгери чогуңдан ол техниканың күжүн долу ажылдап шыдаайн турарлар.

Бистиң Тывада иви мал Тожу кожуунда бактаап турар болгай. Тыва Чазаавыс Даргазы республиканы удуртуп-баштап келген үезинде ивижилерге бүгү тала-лыг дузанын көргүзүп келди. Ивижилерни чылыг майгынар, аш-чем-биле база оларга иви эмнээр эм-таң-биле чаңгыс эвес удаа дузалаан. Ивижилерге база бир утундурбас чүүл — иви малды кадарып өстүргени дээш чылда бир катап бээр дузаламчы акшаны бергени. Мен кожуунга ажылдап кээримде ивижилерниң байдалы дыка берге турган. Ынчангаш иви малды хөй, өшкү ышкаш немелде төлевирлиг болдуларын дилеп, чогуур органнарже чугула документилер кириеринге база кириштим. Түңнелде иви малдың бүгү бажынга, белерге, кыс хаваннарга кадарып, өстүргени дээш чылда бир катап немелде төлевирни бээрин тускай доктаал-биле бадыткаан. Ол немелде төлевир ивижилерни хөй-аът кирип, мал бажының өзүп көвүдээринге идигни берген. Ынчангаш ивижилерге немелде төлевир акшазы келирге өөрүүр-даа мен, муңгарап, хомуудаар-даа үелерим бар.

Ынчангаш Тожу кожуун девискээринде бактаап турар бүгү суурларның чагырга даргалары болгаш көдээ ажыл-агый специалистери мал санаашкынын үезинде малдың учет-отчедун ыяк шын тургузары чугула күзөңгиг. Төрүүр хаваннарга, белерге болгаш ивилерге немелде төлевир бээр апаргандан саттундун четче, шын эвезинден маргыштыг үелер, таварылгалар бистиң мурнууска турган. Чондан дилээрим болза, бодунун өдөөңдө азырап оорар малын сумунун специализинде долдуруп турар тускай дептеринге кирип бижидип алыры артык эвес дээрзин айтыр-дыр мен. Дуржулга-биле алырга чоннун малын санап чедө бээрге, четче санагас, чажыраар үелер турду. Ам күрүнеден акша төлөп эгелээрге, чоннун чажыраар чоруу чавырылды.

Михаил ОНДАР.

Тожу кожуун.

“ТЕПЛИЦА КОМБИНАДЫНДА” НОГААЛАР-БИЛЕ – БҮДҮН ЧЫЛДА

Каш ай болгаш болуп эртер төөгүлүг ужурудузальг улуг байырлардарны Тываның чону бедик деннелге демдеглеп эрттирер дээш бо хүннерде булуң бүрүзүнде белеткел ажилдарын чорудуп турар. Тываның 60 чылын база Кызыл хоорайның

тургустунганындан бээр 90 чыл оюн арыг-силиг, амданы чаагай аш-чем ногаалары-биле төлептиг уткуур дээш күрүнениң катгышкан бүдүрүлгези “Теплица комбинатында” ажил база-ла хайныышкынынг.

Боттарының харыялап турар яамызының болгаш база тургускан тускай программа езугаар олар бо хүннерде тодаргай ажилдардан теплица комбинатының ишти-даштының чаа-

ны юбилейге уткуштур чонну боттарының ногаалары-биле өөртүр дээш тарып алганы амданы чаагай, чаңгыс дөстен мөчөк-мөчөк дүжүт бээр ангы сорттардан дес-дараалаштыр тарып алган огурецтериниң ийи дугаар дүжүдүн ажаап ап, чонда болгаш дугуржулга езугаар кады ажилдап турар коллективтеринде, 1 килограммда 35-40 рубль дээш садып турар. Тываның 60 чылынга уткуштур кызылчыларның болгаш кожуунардан келген чоннуң чагыларын езугаар чараш чечектерни тарып белеткээр. Комбинатта 6 теплица бар, ында морковтуң эрте болгаш орай быжар сорттарын, огурецтин чон аразында эң-не делгеренгей

жырывыска алызында сагышсеткили өөрүшкүлүг, онааттыган ажилдарында ээ-харысалгалыг ажилдап турар болдулар. Черле ышчан теплица комбинатының ниити байдалындан алгаш көөрге, мурнунда чылдарга турганындан олар бо чылын элээн чаарттынып экижээн, ажил-агыга-даа мергежээн деп болур. Пятница санында субботниктерни организаптап эрттирип турар. Кижин бүрүзү быжыглаттыган теплицазының чедишкени дээш кызар. Декабрьдан эгелеп тараан болза, олар бирги дүжүдүн март 8 байырлалын таварыштыр садып-саарган, ам ийи дугаары эгелээни бо. 1000 дөрбелчин метрде 100 чал бар, бир чалда 20-22 дес Аэлита деп сорттуң огурези, ооң узуну 50-52 см чеде бээр, узак чооннаан тудум, ооң амдан-сүүзүнү кирер,

теплица комбинаты бот-орулгачарылга-биле ажилдавышаан, боттарын боттары хандыртынып, чымшытып, берге ажилды хол-биле кылып турар. Каш ашаны айда авансылап берип турар, аш-чем-биле-даа ажилчыннар санажыптар аргалылар. Кол-ла чүве — бот-боттарын билчип ажилдаарында деп, Алефтина Кадыр-ооловна чугаалады. Тыва чон мал ажил-агылыг чораан-даа болза, хоочуннар, ылангыя херээжен чон, каа-даа ажилчын, көжээ, аргасүмелиг-даа, ыңдыг болганда аныяктар оларның даяныр күжү, оларны ногаа ажаарының нарын чажыттарынга өөредери аныяк

салгалдың келир үезинде амыдыралынга ажыктыг үлегерчижек дээрзин ол немени. Амдызында оларның-биле адааннажыр хире ажил-агыг тургустунмаан. А бистиң таладан оларга күзээривис болза, чудуруун чудук алдыңче суккан эвес, чийеңнерниң улуг өртек-биле соңгаартан эккеп турар ногааларындан бистиң боттарыстың тарып алган огурец, помидорларывыс амданыг, чараш чечектеривис арбын болурун күзеп каары артык эвес.
Чымысмаа МОНГУШ,
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
чуруктары.

гайжыдылгазын, арыглаашкынын чорудары-биле чугайлап, дозулап, кургаан, кырып тоглаан ыяш-дашты туруп октааш, орунда чаа үнүштерни тарып, оларның дөзүн чугайлап, яныбурү чараш чечектерни тарып, ногаа аймаа тарыыр, рассада өстүрер теплицаларының иштики суг дамчыдар, чырык кириер чүүлдерин чаа дериг-херекселдер-биле солуп, ажилдаар орансавазының ишти-даштын септелселип, эт-севин чаартып, контораның кирер эжин солуп, косметиктиг болгаш өске-даа септелге ажилдарын чорудуп турар. Бо-ла бүгү ажилдарны комбинаттын директору Алефтина Кадыр-ооловна Ондар, кол бухгалтер Доорга Сундуйевна Тюлюш база директорнуң коммерция талазы-биле оралакчызы Омак Николаевич Ондарның удуртулгазы-биле чорудуп турар.

“Клавдия” деп, помидорнуң тускай теплицага тарыыр 4 аңгы сортун, капустаң хөй санныг, колдуунда Голландиядан эккелген сорттары-биле тараан рассадаларын өстүргөн. Ажилчыннар Аяна Ондар, Айбек Дөрбет, Эмма Сарыглар база өскелер-биле-даа чугаала-

мага-боткур-даа. Бөгүнге чедир олар 5 муң тонна огурец дүжүдүн алган, ортумаа-биле бир дөрбелчин метрден 22 кг болган. Республиканың көдээ ажил-агыының чамдык адырында ышкаш акшаландырышкын айтыры ам-даа эчизинге чедир шийтпирлеттинмээн берге үеде

Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга тураскааткан “Кызыл: ХХ чүс чылдан ХХІ чүс чылче” деп журналисти эң эки чогаал дээш хоорайның ажык конкурзунун ДҮРҮМУ

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның 90 харлаарынга тураскааткан журналисти эң дээрэ чогаал дээш хоорайның ажык конкурзун журналистер болгаш редакцияларының штаттан дашкаар ажилдакчыларының аразынга Кызыл хоорай мэриниң 2003 чылдың июль 31-де № 1352 доктаалынга дүүштүр эрттирер.
Конкурстун тургузукчузу: Кызыл хоорай чагыргазы.
Конкурстун сорулгазы: хоорайның, ооң интернационалчы чонунуң амыдыралын чырыдары, найысылалдың айтырылларыңче, төөгүзүнче кичээңгейни угландыралы, найысылалды үлетпүр, эртем, культура төвү кылдыр көргүзери.
Конкурстун негелделери: конкурска солуннарның, телевидение, радионуң журналистери, штаттан дашкаар авторлары киржир. Автор бүрүзү ийиден хөй эвес материалды кириер. Автор бүрүзү чүгле чаңгыс номинацияга материал кириер.
Конкурска 2003 чылдың январь 1-ден 2004 чылдың август 30-ге чедир парлаан азы эфирже үнген кандыг-даа жанрның материалын кириип болур.
Материалды кириериниң чуруму: авторлар боттары кириер.

Конкурска материалды кириген ужурун, авторнуң дугайында кыска медээни кириер.
Конкурска оригиналдарны азы ооң хоолгазын бүзүреттиргеш кириер. Парлаан, дамчыткан хүнүн, аудио-видео материалды тайылбыры-биле кириер.
Материалдарны кириер хуусаазы 2004 чылдың август 31-ге чедир.
Материалдарны кириер адреси: 337000, Кызыл хоорай, Ленин, 32, хоорай чагыргазы, чагырганың парлаанга албаны кабинет 112.
Конкурстун түннелдерин үндүрери: конкурс түннелин жюри тодарадыр. Ооң составын Кызыл хоорай мэриниң 2003 чылдың июль 31-де №1352 доктаалы-биле бадыйлаан.
Материалдарны 5 (беш) номинациялар-биле үнелээр:
“Кызыл: эрткен чүс чыл” (Белоцарск-Урянхайск-Красный-Кызыл);
“Кызыл: амгы чүс чыл” (бөгүнгү Кызыл дугайында материалдар):
♦ садыг болгаш амыдырал хандырылганың эң эки объектизи;
♦ ЧКА-ның эң эки объектизи (гостиницалар, чунар-бажыңнар, хеп чуур черлер...);
♦ “Бистиң бажыңывыс” МУБ-туң эң

эки участогу;
♦ эң эки бажың комитеди (ПЭЖУ № 1, 2, 3, 4);
♦ “Коммунальщик” КУБ-туң эң эки бажың комитеди, ведомство болгаш кооператив чуртталга фондузу;
♦ эң эки хөй каът бажың;
♦ студенттериниң эң эки ниити чуртталга бажыны;
♦ хууда секторнуң эң эки чуртталга бажыны;
♦ эң эки кудумчу комитеди;
♦ үлегерлиг павильон, киоск;
♦ эң эки үлетпүр бүдүрүлгези;
♦ энергетиканың, транспорттун, харылзааның, орук ажил-агыының эң эки бүдүрүлгези;
♦ эң эки тудуг организациязы;
♦ агроүлетпүр комплекзиниң эң эки бүдүрүлгези;
♦ садыгның, амыдырал хандырылганың эң эки бүдүрүлгези;
♦ уругларның эң эки албан чери;
♦ ниити өөредилгениң эң эки ортумаак школазы;
♦ эң эки дээди өөредилге чери, эртем-шинчилел институту, лабораториязы;
♦ эң эки культура албан чери;
♦ кадык камгалалының эң эки албан

чери;
♦ эң эки спорт объектизи;
♦ корум-чурумнуң эң эки албан чери;
♦ социал адырның эң эки албан чери.
♦ “Кызыл болгаш ооң кижилери” (чогаадыкчы ажилыңа, профессионал ажил-чорудулгазыңа, бизнеске чедишкениң кижилер дугайында);
♦ “Хоорай дугайында эң эки медээ” (5 чедир медээ берип болур);
♦ “Эң эки оператор ажылы”.
Жюри кежигүннери бот-тускайлаң ажилдааш, 10 балл система-биле, үш турушту: чугулазын, уран-чеченин, теманы билдиги чырытканын илередир.
Конкурстун тиилекчилеринге дипломнарны, 10 муң рубль акша шаңналын тыпсыр.
Мактал-шаңналдарны база көргөн. Номинация бүрүзүнде бирги ийи шаңналды тургускан (орус, тыва дылдарда).
Конкурстун оператор ажилыңа тиилекчинге дипломну, 5 муң рубль шаңналды тыпсыр.
Тиилекчилерни Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар хүннерде тыпсыр.

СПОРТЧУ ТАНЦЫ БАЙЫРЛАЛЫ

Май 6-да Хандагайтыга кожууннун чагырга чери республиканың Күш-культура, Кадык камгалал болгаш Культура яамылары-биле кады республиканың бирги чери дээш шейпинг маргылдаазын эрттирген. Аңаа 6 команда киришкен. Борта командаларның кеткен идик-хевиниң кайгамчык чараш болганын демдегледип каары артык эвес.

Маргылдаа шейпинг талазы-биле база спортчу танцы талазы-биле деп, ийи хевирге эрткен. Киржикчилерни 35 харга чедир болгаш 35 хардан өрү назылыг деп бөлүктөргө чарган. 35 хардан өрү назынныглар аразынга бир-

ги черни Өвүр кожуундан "Сюр-приз", ийигизин — Улуг-Хемден "Каолорит", үшкүзүн — Өвүрден "Аллегро" деп командалар алган. 35 харга чедир командалардан Улуг-Хемниң "Тайм-аут", Өвүрнүң "Шанс" шаңналдыг черлерни

ээлээн.

Маргылдаага "Мисс-шейпингтерни" база илереткени онзагай. Ол чараш атка Алена Монгуш, Алинаа Ооржак төлөттин көргүскеннер. Оон аңгыда 5 аңгы хевирлерге шаңналдарны тывыскан. Шейпинг байырла-лынга Өвүр кожууннун албан чер-лери, организациялары идел-кейлиг киржип деткиччилээрнер. Маргылдаа дараазында чылда база эртер.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

УРУГЛАР СПОРТУНУҢ ФЕСТИВАЛЫ

Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдөр болгаш аныктар политиказының яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы болгаш Тыва Республиканың Уруглар фондузу

2004 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 1-ДЕ

Делегейниң Уруглар хүнүнге тураскааткан Тыва Республиканың уруглар спортунуң 1 фестивалын эрттирер.

ПРОГРАММАДА:

1. Үш дугуйлуг чадаг-тергеге 20 метрге чарыш (5-6 харлыг бичии уруглар, оолдар киржир).
2. 20,30, 60, 100 метр чарыш (5-6, 7-8, 9-10,11-12 харлыг оолдар, уруглар).
3. Туружундан халыгы (5-6 харлыг оолдар, уруглар).
4. Самокаттарлыг маңнаары (30, 60, 100 метрге 7-8, 9-10, 11-12 харлыг уруглар, оолдар).

5. Роликтиг коньки чарыгы 30, 60, 100 метрге (7-8, 9-10, 11-12 харлыг оолдар, уруглар).

6. Чиик атлетика эстафетазы: 4x30 метрге, 4x60 метрге, 4x100 метрге (оолдар-2, уруглар-2, 7-8, 9-10, 11-12 харлыгларга).

7. Хүреш маргылдаазы (5-6, 7-8, 9-10, 11-12 харлыгларга).

Фестивальга кожууннарның болгаш хоорайларның шилиндек командалары киржир.

Эрттирер чери: "Совет Тываның 5 чылы" стадион.

Эгелээри 11 шакта.

КОНКУРС- ФЕСТИВАЛЬ

Май айның 27-ден 30-ге чедир үеде национал хөгжүм херекселдеринге девискээр аайы-биле 2-ги конкурс-фестиваль болур. Аңаа Алтай, Хакас, Бурят, Тыва республикаларның хөгжүмчүлери киржир.

Болур чери: Кызылдың уран чүүл училищези. Телефону 3-59-34.

Мөөрейге киржиңер!

Чеди-Хөл кожууннун Ак-Тал суурга "Хендергениң сылдызы" деп 4-кү республика чергелиг, 18 хардан өрү назылыг ыраажыларның эстрада ыры мөөрейи болур.

Программада:

Июнь 18-те 1-ги тур—11 шакта.

2-ги тур—15 шакта.

Июнь 19-та Гала концерт. Шаңналдар тыпсыры.

УРУГЛАР КАМГАЛАЛЫНЫҢ ХҮНҮНГЕ

Назы четпестерниң кадыкшылын социал катап тургузар "Гуманный" деп хоргадак черлиг республика төвү, Өг-бүлени быжыглаар, ие-чашты болгаш уругларны камгалаар республика төвү, Россияның Уруглар фондузу

УРУГЛАР КАМГАЛАЛЫНЫҢ ХҮНҮНДЕ

амыдыралы берге байдалга таварышкан уругларны деткири-биле идик-хеп, өске-даа чүүлдер чыгырының талазы-биле АЧЫ-БУЯН акциязының айын чарлап тур.

Идик-хепти дараазында адрестерде хүлээп ап турар:

"Гуманный" төп—Кочетов кудумчузу, 155, тел. 1-34-01, 1-34-04.

ТР-ниң Уруглар фондузу—Чүлдүм, 45, УУШ, тел. 1-04-34.

Өг-бүлени быжыглаар фонд—Московская кудумчузу, 2.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы.

УРАН ЧОГААДЫГ ФЕСТИВАЛЫ

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының республикада өөредилге-методиктиг төвү, Өг-бүлени быжыглаар, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарының республика фондузу

ИЮНЬ 5-ТЕ ТЫВКУРФИЛАРМОНИЯГА 10.00 ШАКТА

инвалид уругларның "СОҢГАДА ОТЧУГАШ" деп уран чогаадыгның II республика фестивалын эрттирер.

Аңаа кириштирери-биле эки чуруур, ырлаар, чогаадыглар кылып, хөөмейлээр, уран-шевер ажылдар кылып билир инвалид уругларны чаладывыс.

Чагыгларны июнь 2-ге чедир хүлээп алып.

Деткичилерни чаладывыс!

Тайылбыр алып телефоннары: 5-37-10. 3-59-34.

Оргкомитет.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Уран Байыр-ооловна МОНГУШТУҢ адынга Кызылдың башкы училищезиниң 1990 чылда тывысканы, № 374941 дугаарлыг диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Аннета Ойнаар-ооловна САРЫГЛАРНЫҢ Бажың-Алаак школазын 1991 чылда доосканы, сериязы А № 350776 дугаарлыг аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Айлана Николаевна ХЕРТЕКТИҢ адынга Шуй ортумак школазының 1995 чылдың июнь 9-та тывысканы, № 0019255 дугаарлыг аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Хүндүлүг кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары!

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры силер бүгүдени 68-ки театр сезонунуң хаашкынынче чалап тур! Сезоннуң сөөлгү хүннеринде бистиң сценага дараазында шиилерни көрүп болур силер.

Май 28

Н.ГОГОЛЬ

"Кадайланышкын"

Улуг орус классиктиң комедиязын театрың анык салгалы, Санкт-Петербурттун театр академиязының доозукчулары ойнап турар.

Май 29

К-Э.КУДАЖЫ

"Дирде-Макдо"

Тываның бир-ле кыдыг черинге өске планета чурттакчызының солун ужуралдарының дугайында комедия.

Май 30

Э.МИЖИТ

"Кара-Дагның казыргызы"

68-ки сезоннуң сөөлгү шиизи — Тываның төөгүзүндө боттарының аттарын мөңгө шагда арттырып каан 60-маадырларның тура халышкынының 120 чыл болган оюнга тураскааткан трагедия.

"ТЫВАКОММУНЭНЕРГО" ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва Республикада электри энергиязы ажыглап турарларга "Тывакоммунэнерго" КУБ-тун дыңнадыры болза:

"Тывакоммунэнерго" КУБ-тун "Тывазэнерго" деп акционерлиг нитилел-биле электри четкилерин арендага алган керээзиниң хуусаазы 2004 чылдың июнь 14-те төнөр.

Ынчангаш 2003 чылдың ноябрь 1-ден 2004 чылдың июнь 14-ке чедир ажыглааныңар электри энергиязы дээш хынаашкыннарны айыткан хуусаада кылырын диледивис. Ажыглакчылар (юридиктиг албан черлери болгаш хууда кижилер) энергия өрттөн баш удур төлээринче далажыры чугула. РФ-тиң НХ-ниң 544 чүүлүн езугаар телевири энергия учедунда айыткан медээге дүүштүр херек кырында ажыглан энергия дээш төлээр.

"Тывакоммунэнерго" КУБ-ка өренерни ооң кассазынга төлээр. Адреси: Кызыл, Рабочая кудумчузу, 4, ийиги каътта азы "Тывакоммунэнерго" агар санынче шитчидиңер. № 4060281080000000068 в Б ОАО АБ "Народный банк РТ", г.Кызыла, кор счет 30101810500000000735, БИК 049304735, ИНН 1700000079. КПП 170101001. Өрезин төлөвезн таварылгада суд дамчыштыр төлөттүрер.

Тайылбыр алып телефоннары: 3-14-53, 3-10-51.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглуус Кызыл-оол (Популя) Хемер-оолович Донгак дерзии өлүрүкчүлериң холундан анык назынында амы-тынындан, чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Оглувусту сөөлгү орукче үдежиң, материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүскен, ажыг-шүжүүвүстү денге үлешкен Шагаан-Арыгның шериг комиссариадының, "Хүнчүгөш" ясли-садтын, Улуг-Хем чылыг энергиязының, Хайыракан ортумак школазының, №2 школаның коллективтеринге, башкыларыңга, өөреникчилеринге, чоок төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске, оглувустун чаңгысклассчыларыңга черге чедир мөгөйип, четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, ачазы, өөнүң ишти, уруглары, кады төрөөннери.

ТР-ниң Журналистер эвилели, «Сылдысчыгаш» болгаш «Шын» солуннарның коллективтери Тываның Журналистер эвилелиниң даргазының оралакчызы, «Сылдысчыгаш» солуннун кол редактору Александр Сан-оолович Шоюннун даайы, Тыва Республиканың хереглекчилер нитилелиниң хоочуну

Чаян-оол Кунгаевич ЭРТИНЕНИҢ

мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдылды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нитилел-политиктиг кидис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кездээ ажыл-агый, улуттук кидистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9433. Чагыг 67.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харьылаар.